

A magyar csízio átdolgozásai

BORSA GEDEON

Eddig már két korábbi tanulmányban igyekeztem összeállítani egyrészt a magyar csízio kialakulásának¹, másrészt kiadásainak történetét.² Most ezek folytatásaként a fentiekhez kapcsolódó témakör feldolgozására teszek az alábbiakban kísérletet. Ez pedig a 19. század végén és a 20. század elején már elhalóban levő hagyományos csízio átalakításának felderítése és ismertetése.

A magyar csízio, jóllehet a századok során többször is igyekeztek, hogy más, hasonló témakörű, de igényesebb kiadványokkal helyettesítsék, ezeket egytől egyig túlélte. Lassú elmúlását nem is ezek a „konkurrensnek” okozták, hanem önnön maga konzervativizmusa. A csízio hagyományos szövege, amely végleges formájában a 17. század derekán keletkezett, gyakorlatilag ugyanis szinte teljesen megmerevedett. A 19. század utolsó évtizedeiben azután az általános műveltség lassú, de állandó növekedésével, hovatovább a legigénytelenebb olvasói számára is elfogadhatatlanná vált.³ A kalendáriumok, de általában a népkönyvek megjelentetésével foglalkozó, nagy — elsősorban budapesti — kiadók ezért az így válságba került, korábban oly népszerű művet szövegének erőteljes átdolgozásával igyekeztek ismét vonzóbbá — és ami számukra a legfontosabb volt — eladhatóbbá tenni. Az átalakítás és modernizálás során még általában megtartották a csízio jellegét, mind szövegének, mind illusztrációinak jelentős részével együtt.

BARTALITS IMRE CSÍZIOJA

Címszövege: *Legújabb magyar csízio, vagyis a mai csillagászati tudományok s bölcs élettapasztalatok kis tükre. A köznigsbergi Müller János, és Nostradamus, híres csillagászok, valamint Theophrastus Paracelsus híres orvos után magyarítva*

1. Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1974—1975, 265—347. l.
2. Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1976—1977, 307—378. l.
3. Jól példázza ezt az 1809. évi kiadásnak az OSZK-ban őrzött példányában (814.377, B₅b lap) olvasható, erősen kritikus, kéziratosszerű bejegyzés, amely az új naptár bevezetése alapján hibásan datálva a művet (vö. 1. jegyzet, 329. l.) a következőképpen szól: „így az 1583-dik esztendőben koholták ezt a bolond Cisiót”.

és a kor tudományos tapasztalataival bővítve. A címlap alján olvasható: „Budapest 1874. Kiadja, nyomtatott és kapható Bartalits Imre könyvnyomdájában.” A nyolcadrét alakú kis könyv 120 számozott lapból áll, és bibliográfiailag ismeretlen.⁴

A kötet beosztása és tartalma — szembesítve a hagyományos csízióval⁵ — a következő: A második lapon olvasható a „Néhány szó a t. olvasóhoz” c. ajánlás, amelynek datálása „Buda-Pest, 1874” és aláírása „a kiadó”. A „Kedves atyámfiai s leányai az Űrban” már csak távrolól emlékeztet a magyar csízió „A keresztény olvasónak Istennek kegyelmét és áldását kívánja” szövegű megszólításra. A továbbiakban azután teljesen hiányzik a hagyományos csízió antik példázata. Helyette rövid ismertetés olvasható a BARTALITS-féle ajánlásban a kiadványban található sok hasznos témáról. „Aki ezeket figyelemmel végigolvassa, mintegy újjászületik, világosság támad agyában, s mindent tisztán fog látni, és az átkos babonának — mely a lelket és testet egyaránt megrontja — nem fog többé hitelt adni.” Bár egyetlen szóval sem hivatkozik a korábbi csízióra, nem szól annak átdolgozásáról sem, mégis az előző mondat egyértelműen annak rendkívül éles és határozott kritikája, amellyel egyben — hallgatólagosan — az átdolgozást is indokolta. A befejező mondat így hangzik: „Vajha az én minden jóra és szépre oly hajlandó és fogékony keblű magyar népem úgy fogadná e kis könyvecskét, mint legjobb, leghűbb és legbiztosabb házi barátját, kinek tanácsait szívesen követi mindenkor és mindenben: akkor fáradságáért nagyon meg lesz jutalmazva.” Ebből a kiegyezés utáni idők lelkes nemzeti érzése mellett az új összeállítás sikeréért aggódó, vállalkozó kiadó hangja csendül ki.

Az alábbiakban a BARTALITS-féle csízió szövege kerül szembesítésre a hagyományos csíziójével. Az öröknaptárban (3—14. l.) minden hónap elején álló legfontosabb adatok közül hiányzik a holdhónap korábban feltüntetett napszáma. Ezzel szemben viszonylag kiadós „Teendők” című új szöveg olvasható, amelynek első bekezdése az elvégzendő mezőgazdasági munkákról szól, a második pedig tapasztalatok alapján összeállított időjárási előrejelzéseket tartalmaz. Elmaradt minden hónapnál a csíziónak nevet adó „Cisio Janus”, a hónapvers, továbbá februárnál a szökőév magyarázata. A „Cisio Janus” szótagjainak elhagyása következtében a hónap egyes napjainak szövege megrövidült, ami módot adott a takarékosabb, két hasábjában történt szedésre. Ugyancsak kimaradt a csízió hagyományos „Sequuntur officia XII mensium” című verse.

„I. A föld kerekiségéről, nagyságáról és szélességéről” (15. l.) cím még a régi csízióból cseng vissza, de tartalma pontos csillagászati adatokkal (pl. az év hossza másodperc pontossággal) nyert kifejtést. — „II. Földünknek s a többi planétáknak távolsága a naptól, azok száma és nagysága” (15—16. l.) már címében is merőben új, modern felfogást tükröz heliocentrikus szemléletével a hagyományos csízió archaikus geocentricitásával szemben. Az 1846-ban felfedezett Neptun-nal bezárólag ismeri a nagybolygókat, sőt

4. OSZK Ponyva 43/34.

5. 1875. évi kiadása: OSZK 176.130(5).

még további 76 kisbolygóról is tud.⁶ — „III. Az esztendőről” (16—17. l.) c. fejezet az adatok pontosításától eltekintve lényegében megegyezik a hagyományossal. — „IV. A szökő-évről” (17. l.) rövidebbre fogja mondanivalóját, hiszen a katolikusok és a protestánsok közötti naptáreltérés már megszűnt. „V. A nap kezdete” (17. l.) c. fejezet szövege csupán stilisztikai korszerűsítést nyert. — „VI. Azon tábla, mely óránként mutatja, melyik planéta uralkodik mind éjjel, mind nappal” (17—18. l.) c. fejezet esetében ugyanaz történt mint az előzőnél. — „VII. A napfogyatkozásról” (18. l.) „VIII. A holdfogyatkozásról” (18—19. l.) „IX. A hold befolyása földünkre” (19. l.). Ez a három, rövid fejezet egészen új: szövege a korszerű természet-tudományi ismeretek alapján magyarázza a címekben megjelölt témát.

Újra a hagyományos csízói szövegéhez közelít a folytatás: „X. Némely planeták és égitestek természete, járása s az emberre való befolyása” (19—27. l.) a sorrendben itt is érvényesül a korszerű, heliocentrikus szemlélet, amikor is a bolygók — a hagyományos csízótól eltérő módon — a Naptól távolodó sorrendben⁷ követik egymást, majd a végén a Nap és a Hold áll. Egyrészt tehát a BARTALITS-féle összeállítás modern szempontokon alapszik, másrészt azonban — nyilván az olvasói igény kielégítésére — megtartotta a hét „bolygót”, az ahhoz tartozó jövendölések jelentős részével együtt. Egyedül a Nap és a Hold esetében került bele a szövegbe nagyobb terjedelmű, új magyarázat e két égitestnek a többitől eltérő jellegének magyarázatára. — „XI. A nap járása a 12 jegyben” (28. l.) a bevezető szöveg elhagyásával a táblázatos rész megmaradt korábbról.

„XII. Az állatkör 12 jegyeinek természete s a napnak azokra való hatása” (28—40. l.) lényegében a régi szöveg rövidített és a bonyolultabb asztrológiai (horoszkóp) elemek elhagyásával készült változata némi igazításokkal. — „XIII. Mutató-tábla” (41. l.) a csízói megfelelő fejezetének pontos átvétele. — Ezt követően kimaradt BARTALITS-nál a csízónak az a fejezete, amely arról szól, hogy miképpen uralkodik a hét planéta a Holdnak fénye szerint. Ennek magyarázata alighanem az, hogy a már lassan feledésbe merülő asztrológiai fogalmakkal terhelt szöveg a 19. század utolsó évtizedeire szinte érthetlenné, így haszontalanná vált.

„XIV. Hány óráig fog a hold világitani az éjjel?” (41—42. l.) c. fejezet a hagyományossal megegyező, fametszetes táblázatot a korábbival szinte pontosan megegyező szöveggel magyarázza. — „XV. A hold fényéből hogy lehet az időjárást megjósolni?” (42. l.) szövege a csízói XIII. fejezetének átdolgozása. A végéről viszont lemaradt a vers latin címe, továbbá az ízlésesnek aligha mondható, és az időjárási prognózishoz nem tartozó néhány sor.⁸

Szorosan összefügg a három következő fejezet: „XVI. Az év négy szakasza” (42—43. l.) — „XVII. Az évnek négy szakasza s azoknak tulajdon-

6. Miután a 76. kisbolygót 1862-ben fedezték fel, ezt a szöveget vagy jóval az ajánlás 1874. évi kelte előtt írták, vagy a szerkesztő nem tartott napra pontosan lépést a csillagászat eredményével, hiszen azokban az esztendőekben már évente több új kisbolygót fedeztek fel.

7. Merkúr, Venus, Mars, Jupiter, Saturnus.

8. „Hasas leány soha meg nem csal téged. — Hasas leány vagy kövér, vagy hordoz gyermeket.”

ságai, hónapjai, égi jegyei s az azokban uralkodó szelek” (44—45. l.) — „XVIII. A szelekről” (46—47. l.) c. három rész átvétel a magyar csízióból, de az első két fejezet sorrendje felcserélődött. Ennek feltehető oka az, hogy ilyen módon az évszakok szerinti szelek felsorolása közvetlenül megelőzi azok leírását, ami logikusabb is. Az évszakoknak a szentek ünnepeivel történő kijelölése korábban igen hibás volt, ezt most megigazították.⁹ Elmaradt a „Complexiones quatuor partium anni” vers címe, de megmaradt maga a szöveg, amelyhez hozzácsapták a következő fejezet végén álló hasonló két sort ugyancsak cím nélkül. Ez az összesen négy sor az egyetlen latin nyelvű rész a BARTALITS-féle összeállításban. Az összes többit eltávolították az átdolgozás során, hiszen a latin nyelv ismerete a csízió 19. század végi olvasóinál számításba sem jöhetett. Az évszakok négyféle jellemzője (a hónapok neve, a csillagképek, az uralkodó szelek és az időjárás tulajdonságok) mellől kihagyták azoknak a négyféle emberi vérmérsékletre történt kivetítését. Hogy ez mennyire indokolt volt, jól bizonyítja az új szövegnek a nyárról szóló részében található mondat, amely szerint: „Kholerás időben nem jó fürödni, mert meghülhet az ember, s ebből támad leghamarább a betegség; nem kell ekkor eret vágatni, ellenben kevés itallal és étellel kell élni, mert mértékletes és tiszta élet legjobb óvszer a kholera és egyéb betegség ellen.” Ugyanez a hagyományos csízióban így szól: „A cholericusok nyáron meg ne fürödjének, eret ne vágassanak, és semmi orvossággal ne éljenek, és kevés étellel és itallal megelégedjenek.” Az új kiadvány szerkesztője a korábbi időkben olyan szívesen emlegette négyféle embertípus megjelölését (szangvinikus, melancholikus, cholericus és flegmatikus) e fejezetből az elemekkel (föld, víz, ég és tűz) történő összevetéssel együtt kihagyta, egyedül nyáron vette át azt az eredeti szövegnek fentebb ismertetett félremagyarázással: cholericus = choleras. A szelekről szóló fejezet új szövege kiadás és korszerű magyarázatát nyújtja ennek a meteorológiai jelenségnek, majd igen rövidre fogja a szelek ismertetését azok latin nyelvű megjelölését megtartva. A régiék négy elemének említett tudatos kihagyása után természetes, hogy a csízió hagyományos szövegének következő, erről szóló egész fejezete az új szerkesztés során kimaradt.

„XIX. Az ember négyféle véralkatáról” (47—48. l.) erősen rövidítve szól csak a különböző vérmérsékletű embertípus jellemzőiről. — „XX. Az embernek életrendjéről” (48—49. l.) az egészséges életre vezető gyakorlati jótanácsokat tartalmaz részben átvéve, részben kivonatossan összevonva a régi csízió következő három fejezetét.¹⁰ — „XXI. Az alvásról” (49—51. l.) modernizált változata a magyar csízió azonos témájú fejezetének. Az új szerkesztésből ezt követően kimaradt a réginek következő három fejezete: „Purgációról.” — „Orvoslásról.” — „Fürdésről.”

„XXII. A tizenkét hónapban mit míveljen és hogyan éljen az ember?” (51—60. l.) c. fejezet rövidebb prózai részei még emlékeztetnek a csízióra, azonban jótanácsait főleg olyan rigmusok formájában közli, amelyek viszont ismeretlenek a hagyományos szövegből. — „XXIII. Jövendőmondó, ki meg-

9. II. 22., VI. 29., VIII. 24. és IX. 23. helyett III. 21., VI. 24., IX. 21. és XII. 29.

10. „Miképpen éljen ember, hogy egészséges legyen. — Az ember mint tartsa magát étel előtt. — Az embernek életéről közönségesen.”

mondja, melyik hónapban milyen ember születik? (60–66. l.) a csízióból ugyancsak ismeretlen versekben adja elő mondanivalóját, tehát egészen új betoldás. Ezen a helyen teljesen kimaradt a hagyományos szövegnek az erek vágásáról szóló fejezete. — „XXIV. Az arcz-isme (Phisiognomia), vagyis: hogyan lehet az ember tagjainak állásáról, a külsőről megismerni az ember belső természetét? (66–67. l.) az átdolgozás során igen jelentősen megrövidült. — „XXV. A kéz-jóslás (Chiromantia)” (67–69. l.) esetében ugyanez történt. — „XXVI. A Karácsony napja” (69–70. l.) az ezen az estén, ill. az ezt követő napokban tapasztalható időjárásból következett a jövő esztendő időjárására, ill. az azzal szorosan összefüggő természetvilágításaira. A korábbi szövegben ez a téma két fejezetben és valamivel részletesebben nyert kifejtést.

„XXVII. Házi gyógytár (patika)” (70–75. l.) teljesen új szöveg, amely feltehetően feledtetni kívánta a már említett és fentebb kihagyott három korábbi fejezetet a purgációról, az orvoslásról és a fürdésről. A hagyományos csízióból nem került itt be az új szerkesztésbe egész sor további fejezet: „Paraszt embernek regulái az időnek változásáról” — „A villámlásról” — „Mennyütő kőről” — Mennyütő kőnek miképpen kell Isten után ellenállni” — „Az üstökös csillagról” — „A szivárványról” — „Az újságról és holdfogyatkozásról való tanúság” — „A földnek építéséről” — „Miképpen ismeretnek meg az órák az embernek bal kezén való öt ujjain” — „Miképpen ismerjed meg kezében az órát” — „Figura, mi módon álljon az ember, aki az órát akarja megnézni.”

A BARTALITS-féle kiadvány következő „XXVIII. A házi-állatok betegségei elleni szerek” címet viseli, amelynek részei: „A lovaknál (75–77. l.) — „A szarvasmarháknál” (77–79. l.) — „A juhokról” (79–80. l.) — „A sertésekről” (80–81. l.) Ezek közül az első tematikailag még megfelel a hagyományos csízió következő, igen terjedelmes fejezetének, de a szövege attól teljesen független. A többi háziállatról szóló rész egészen új. Ugyanez áll az új összeállítás ezt követő több fejezetére is: „XXIX. A hold befolyása a ruhafehérlésre” (82. l.) — „XXX. Kézmosó szer” (82. l.) — „XXXI. Az üszögről” (82. l.) — „XXXII. A villanyosságról” (83–84. l.).

Logikusan kapcsolódik az előzményhez a „XXXIII. A villámlás- és mennydörgésről” c. fejezet (84–87. l.), amelynek a régi csízió három — ott sorrendben jóval előbb álló — fejezetet is szentelt.¹¹ Az új szöveg azonban teljesen mentes a korábbi babonás hiedelmeitől, mert pontos tudományos magyarázatát adja ennek a természeti jelenségnek, beleértve a FRANKLIN-féle villámhárító ismertetését is. Ugyanilyen igényességgel fogalmazódott a két következő fejezet is: „XXXIV. A délibábról” (87–88. l.) és „XXXV. A szivárványról” (88–89. l.). Az előbbi új téma, míg az utóbbit — más helyen — a magyar csízió külön fejezetben már tárgyalta, de természetesen nem az új kiadványban olvasható, korszerű fogalmazásban. Ismét új a „XXXVI. A lidérc-, vagy bolygótűzről” (89–91. l.) és „XXXVII. A visszhangról” (91. l.) című két fejezet. „XXXVIII. Tapasztalatok az idő változásáról” (91–93. l.) a korábban „Paraszt emberek regulái” elnevezésű fejezet rövidített átdolgozása.

11. „A villámlásról. — Mennyütő kőről. — Mennyütőkőnek miképpen kell Isten után elleneállni.”

BARTALITS kiadványának utolsó, viszonylag terjedelmes része (94–119. l.) csupa olyan szöveget tartalmaz, amelyek a hagyományos csízióban nem találhatók: „XXXIX. A 12 hónap időjárása” (94–95. l.) tapasztalatokon alapuló időjárási előjelzések hónaponként csoportosítva. — „XL. Bölcs tanúságok” (95–96. l.) közmondások kis gyűjteménye. — „XLI. Az északi fényről” (96–98. l.), „XLII. A delejtű, vagy iránytű” (98–100. l.), „XLIII. A naprendszer s keletkezése” (100–104. l.), „XLIV. A csillagos ég” (104–109. l.) mind a négy legutóbbi, ismeretterjesztő fejezet a csíziónak a természettel foglalkozó témáihoz csatlakozik korszerű ismeretek felhasználásával.

„XLV. Eldorádó. Természettudományi csemege.” (109–114. l.) utópisztikus utazást ír le az Eldorádó-nak nevezett Mars bolygóra. — „Emléksorok” (114–116. l.) hat emlékkönyvbe írható versikéből áll. — „Adomátár” (116–119. l.) tíz tréfát tartalmaz. — A könyvet „Tartalom” (120. l.) című és lapszámra utaló tartalomjegyzék zárja.

Összevetve a hagyományos csízió és a BARTALITS-féle kiadvány megegyező, átdolgozott és eltérő szövegrészeit, a következő állapítható meg. Az új szerkesztés során teljes egészében kimaradtak a korábbi bevezető részek,¹² az örök naptár utáni latin vers,¹³ a hét bolygó által „regnált” évek időjárási kilátásai,¹⁴ a négy elem (tűz, ég, víz és föld) szerinti meteorológiai prognózisok,¹⁵ az érvágási tanácsadó,¹⁶ az üstökösök hatása alapján vélt következmények,¹⁷ a földműves elvégzendő feladatairól szóló és szövegében az elhagyott „Cisio Janus”-hoz szorosan fűződő vers,¹⁸ a primitív napóráról, az ún. kézi kompasztomról szóló három fejezet,¹⁹ végül bizonyos országok és városok csillagképeinek jegyzéke.²⁰

Csupán a csízió témáját érinti az új kiadvány, de teljesen modern szövegezésben ír e tárgyban három egészségügyi²¹, két csillagászati²² és egy állatorvosi²³ fejezet esetében. Ide tartozik még egész sor további szövegrész, amely az új szerkesztés során szinte teljesen eltérő fogalmazást kapott.²⁴ Ezen kívül még további tucatnyi fejezet szövege került jelentős mértékben

12. „Előszó. — A keresztény olvasónak. — Más előszó.”

13. „Sequuntur officia XII mensium.”

14. „XI. A hét planéták miképpen uralkodnak . . .”

15. „XVII. A négy elementomról.”

16. „XXVII. Erek vágásáról.”

17. „XXXVI. Az üstökös-csillagról.”

18. „XXXIX. A földnek műveléséről.”

19. „XLI. Kézi-kompasztom és árnyékóra. — XLII. Miképp ismertetnek meg az órák az ember balkezén való öt ujjain? — XLIII. Ábra, mi módon álljon az ember, aki órákat akarja megnézni.”

20. „Az országokról és fővárosokról.”

21. „XXXIII. Purgációról. — XXIV. Orvoslásról. — XXV. Fürdésről.” — Vö. BARTALITS XXIII–XXV. fejezete.

22. „XXXVIII. A napfénynek fogyatkozásáról. — XXXIX. Az újságról és holdfogyatásról . . .” — Vö. BARTALITS VII–VIII. fejezete.

23. „XLIV. A lovak betegségeiről.” — Vö. BARTALITS XXVIII. fejezete.

24. „II. A csillagok a Földtől mily messze legyenek. — XXXIII. A villámlásról. — XXXIV. A mennykőről. — XXXV. Mennykőnek miképpen kell Isten után ellene állni. — XXXVII. A szivárványról.” — Vö. BARTALITS II., XXXIII. és XXXV. fejezet.

átfogalmazásra, így viszonylag kevés az olyan részlet, ahol az átdolgozás csupán stabilizálásbeli változtatást hozott.

A BARTALITS-féle kiadványban az ajánlásán kívül még legalább húsz olyan fejezet, ill. szövegrész található, amely teljesen új a hagyományos csízióhoz képest.²⁵ Ezek túlnyomó része új természettudományi ismereteket közlő, népszerűsítő írás, amit a címlap szövege is hangsúlyoz: „a mai kor tudományos tapasztalataival bővítve”. Kisebb a száma és terjedelme a szórakoztató céllal a kötet végére beiktatott szövegeknek. Mindössze két olyan új rész akad, amely a hagyományos csízió igénytelenségéhez igazodó jövendöléseket tartalmaz.²⁶

Az alábbi ismertetés során a BARTALITS-féle kiadvány illusztrációi természetesen a hagyományos csízió képeivel is szembesítésre kerülnek. A címlap dísz keret nélküli, 40×60 mm méretű metszet (1. ábra), amely tudós

1. ábra. Címlapkép BARTALITSnál

csillagászt mutat be munkaeszközei (távcső, éggömb, homokóra stb.) között. Ez a fajta ábrázolás már a 18. században felkerült több hazai naptár címlapjára. Ezzel is nyilván az igényes tudományosság látszatát kívánta az olvasók szemében kelteni az új kiadvány megjelentetője. Ugyanez a szándék olvasható ki különben a címben foglalt neves személyiségek (*Regiomontanus*, *Nostradamus* és *Paracelsus*) nevének feltüntetésével is. Valójában természetesen semmi összefüggés sincs a BARTALITS-féle kötet szövege és az említett tekintélyek írásai között. A hagyományos csízió ezzel szemben végig megőrizte címlapján az időjárást vizsgáló földművesek alakját.²⁷

Az öröknaptárt az eredeti csízióban hónapképek díszítették,²⁸ ezzel szemben BARTALITS — nyilván az önköltség csökkentése végett — az állat-övi jelek képeit alkalmazta itt is (3–14. l.). A 28×28 mm méretű fekete alapon 26 mm átmérőjű kettős körben látható a csillagképek szimbolizált ábrázolása, a sarkokat pedig egy-egy háromszög alakú dísz tölti ki (2–13. ábra). Ugyanez a sorozat — immár funkciójának megfelelő módon —

25. VII., VIII., IX., XXIII., XXIX., XXX., XXXI., XXXII., XXXIV., XXXVI., XXXVII., XXXIX–XLV. fejezet, az „Emléksorok” és az „Adomatár”.

26. XXIII. és XXXIX. fejezet.

27. 1. jegyzet 337. l.

28. 1. jegyzet 332. l.

2–13. ábrák. Az állatövi jelek első sorozata BARTALITSNÁL

megismétlődik a kötetben belül a XII. fejezet illusztrálására (28–40. l.). Két esetben azonban a második alkalommal az elsőtől eltérő dúc került felhasználásra: a Rák (31. l. – 14. ábra) és a Vízöntő (39. l. – 15. ábra). A hagyományos csízióban még egy további – ez esetben a XII. – fejezetet szoktak még ilyen, vagy ehhez hasonló képsorozattal illusztrálni. Ezt azonban úgy látszik BARTALITS meg kívánta takarítani.

A X. fejezet illusztrálására (19–26. l.) szolgáló hét metszetből álló bolygóképek keret nélküli és mérete 61–66×38–40 mm között változik (16–22. ábra). A közepes tudású rajzolóra valló metszeten a klasszikus iste-

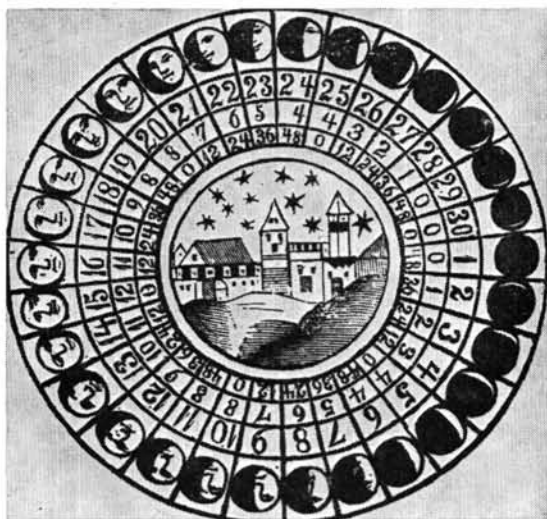
14–15. ábrák. Az állatövi jelek második sorozatából BARTALITSNÁL

nek felhők között ábrázolva láthatók. Az öt valódi bolygó esetében a jobb alsó sarokban azok csillagászati jele húzódik meg, míg a Nap és a Hold esetében e két égitest szimbolikus ábrázolása a bal alsó részben tűnik fel. Tehát az illusztrációk is felismerhető módon különbséget tesznek a merőben különböző jellegű égitestek között, amint ezt a szöveg is kiemeli.

Az éjszakai holdfény időtartamát mutató köralakú tábla (41. l.) pontos mása a hagyományos csízióban találhatóknak (23. ábra). A városkép feletti csillagok száma 11. Ez a budai Landerer-nyomdában a 18. században használt metszet²⁹ viszonylag színvonalas utánmetszésének tűnik.

A négy évszak ábrázolása (44–45. l.) minden más csíziótól eltér a metszet feltűnően nagy formátumával: a keret nélküli képek mérete 52–55×

23. ábra. Az éjjeli holdfény hosszát mutató tábla BARTALITSNÁL

99–105 mm között változik (24–27. ábra). Az alakok öltözete — akárcsak a BAGÓ-féle csíziók némelyik, hasonlóan nagyméretű illusztrációjában³⁰ — jellegzetesen magyaros. A jeleneteket meglehetősen romantikus felfogásban rajzolták meg, és eredeti kompozíciójuk egy-egy nemzetközileg évszázadokon át használt hónapképábrázolás.

A tenyérjósásról szóló fejezet illusztrálására két keret nélküli kép is szolgál. Az egyik (68. l.) mind méretben (65×40 mm) mind rajzolatában (28. ábra) szinte megtévesztésig hasonlít a BAGÓ-féle csíziókban 1873-tól látható metszethez.³² Az ábrán látható betűk mind említést nyernek a hagyományos csízió szövegében: azt pontosan magyarázzák. A BARTALITS-féle kiadványban azonban ezekről szó sincs, tehát az illusztráció már tulaj-

29. 2. jegyzet, 326. l. és 37. ábra.

30. 2. jegyzet 358–359. l. és 125–132. ábra.

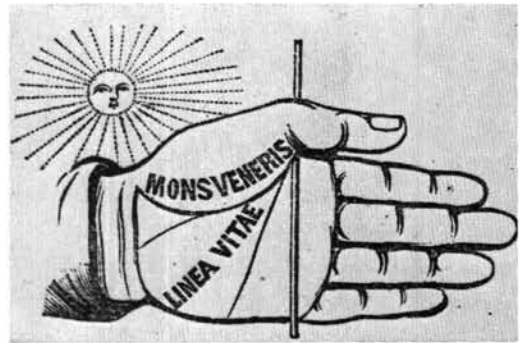
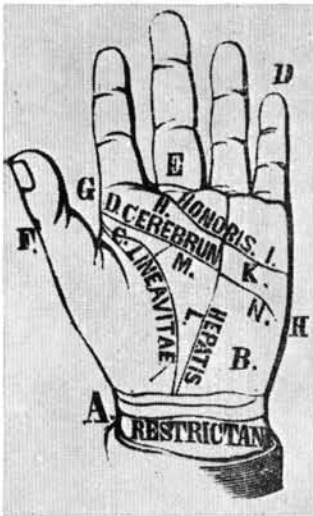
31. Így a „Tavaszi” a május, a „Nyári” az augusztus. — Vö. 1. jegyzet 332–333. l.

32. 2. jegyzet 363. l. és 134. ábra.

24–27. ábrák. Az évszakok első ábrázolása BARTALITSnál

28–29. ábrák. Illusztrációk a tenyérjósáshoz BARTALITSnál

donképpen meghaladott volt. A másik tenyérkép a hagyományos csízióban nem a kézjósítás, hanem a primitív napóra, az ún. kézi kompasztom használatát volt hivatott bemutatni. Miután azonban szerepel rajta a „Mons Veneris” és a „Linea vitae” felirat, a BARTALITS-féle kiadványba bekerült (67. l.), jóllehet abban a kompasztomra vonatkozóan egyetlen sor szöveg sem olvasható. A keret nélküli 40×65 mm méretű metszetet (29. ábra) itt is csak néhány betűben és a ruházat vonalkázásában lehet megkülönböztetni a késői BAGÓ-féle ábrától.³³

33. 2. jegyzet 363. l. és 135. ábra.

A könyvben még nem kevesebb, mint 11 további, részben nagy méretű metszet található,³⁴ ezek azonban már a hagyományos csíziótól független, új fejezetek illusztrálását szolgálják, így ismertetésük e tanulmány kereteibe már nem kívánkozik. Kimaradtak természetesen ezzel szemben e modern csízióból a hagyományos csízió elhagyott fejezeteihez szóló képek.³⁵

Mindent összefoglalva megállapítható, hogy a BARTALITS-féle 1874. évi átdolgozás célja egyértelműen a hagyományos csízió olyan jellegű és mérvű átalakítása volt, amely a számításba jöhető olvasóközönség viszonylag alacsony műveltségi szintje szerint is már meghaladott, ill. érthetlenné vált részek elhagyása, átdolgozása mellett, igyekezett minél többet átmenteni az eredetiből, és részben korszerű ismeretterjesztő, részben szórakoztató részekkel kiegészíteni.

A fentiekben kimerítően leírt, 1874. évi kiadás után még többször is kiadta a BARTALITS-cég a csíziót. Ezek közül példány alapján ismertetni csak egyet sikerült:³⁶ „*Csízió-könyv a magyar nép számára. Közhasznú tanácsadó és házi barát, úgy a mai csillagászati tudományok és bölcs élettapasztalatok kis tükré. A königsbergi Müller János és Nostradamus, híres csillagászok, valamint Theophrastus Paracelsus híres orvos nyomán kidolgozva és a mai kor tudományos tapasztalataival bővítve.* Harmadik javított és bővített kiadás. Budapest 1904 nyomtatott és kapható Bartalits Imre könyvnyomdájában.”³⁷

A 188 számozott lapot még négy számozatlan követi. Ezzel a legterjedelmesebb valamennyi hagyományos csízió, ill. annak átdolgozásai között. Papírméret tekintetében azonban a többiek hagyományos nyolcadrét alakjánál jóval kisebb: szedéstükre ugyanis 16—17×9 cm helyett alig több, mint 13×8 cm. Ezt azonban ellensúlyozza a többi csízió többségében használnál jóval kisebb fokozatú betűtípus. Így szövege rendkívül bő, amelynek részletesebb ismertetése — az első kiadással történő összevetéssel — a következő:

„Előszó” (3. l.) azonos az 1874. évi kiadás „Néhány szó a t. olvasóhoz”-zal, aláírása: „Budapest, III., Remetehegy, a kiadó Bartalits Imre”. — Jellegzetes ebben az 1904. évi nyomtatványban, hogy a mintegy félszáz fejezetet a szerkesztő öt nagyobb csoportba foglalta össze, amelyek külön címet is kaptak. Ezek közül az első: „Naptári rész. Az ég, föld és tüneményei.” (5—67. l.) További fejezetei: „1. A hónapok s az azokban tenni valók. Naptár.” (5—18. l.) azonos BARTALITS első csízió-átdolgozásának öröknaptár-részeivel. — „2. A csillagos ég” (19—24. l.) azonos a korábbi XLIV. fejezettel. — „3. A naprendszer és keletkezése s bővebb tudnivaló a nap és holdról” (24—31. l.) megfelel az egész régi XLIII., valamint a X. fejezetnek a Napról és Holdról szóló népszerű asztronómiai ismertetésének szövegével. — „4. Eldorádó. (Természettudományi csemege.)” (32—38. l.) azonos az első kiadás XLV. fejezetével. — „5. A föld kerekiségéről, nagyságáról és széles-

34. 61., 88., 97., 98., 99., 100., 102., 105., 108., 111., 119. l.

35. 1. jegyzet 338., 340—341. l. és 36., 38. és 40. ábra.

36. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár: Szüry 8737. — Az OSZK Phys. 795n eltűnt a legutóbbi időkben.

37. *Magyar Könyvészet* 1901—1910. Szerk. PETRIK Géza. I. köt. Bp. 1917., 174. l.

ségéről” (39. l.) — „6. Földünknek s a többi planetáknak távolsága a naptól, azok száma és nagysága” (39–40. l.) — „7. Az esztendőről.” (41. l.) — „8. A szökő-évről” (41. l.) — „9. A nap kezdete” (42. l.) — „10. Azon tábla, mely óránként mutatja, melyik planéta uralkodik mind éjjel, mind nappal” (42–43. l.) — „11. A napfogyatkozásról” (43. l.) — „12. A holdfogyatkozásról” (43. l.) — „13. A hold befolyása földünkre” (43–44. l.) az előtte levő fejezetekkel együtt egészen az 5-től kezdve azonos a korábbi kiadás I–IX. részeivel. Csak az új 10.-ben fordult meg a tábla és a magyarázó szöveg sorrendje, de csupán a megfelelő tördelés miatt. — „14. Hány óráig fog a hold világítani az éjjel?” (44–45. l.) — „15. A hold fényéből hogy lehet az időjárást megjósolni?” (45. l.) — „16. Az év négy szakasza” (45–46. l.) — „17. Az év négy szakaszának hónapjai és égi jegyei” (47–50. l.) — „18. A szelekről.” (51–52. l.) Ez a legutóbbi öt fejezet azonos az egykori XIV–XVIII. részekkel, de bizonyos kihagyásokkal. Kimaradt minden latin vers, kifejezés és szó a XVI–XVIII.-ból, továbbá az érvágásról szóló mondat a XVI.-ból. — „19. A villanyosságról” (52–54. l.) — „20. A villámlás és mennydörgésről” (54–57. l.) — „21. A délibábról” (57–59. l.) — „22. A szivárványról” (59–60. l.) — „23. A lidérc-, vagy a bolygótűzről” (60–62. l.) — „24. A visszhangról.” (62–63. l.) A mostani hat fejezet azonos a régi XXXII–XXXVII. részekkel, egyedül a XXXIII. utolsó mondata a villámhárítóról maradt el: „Ezen eszközt nagy épületeken, gyárákon és puskaporos tornyokon láthatni.” Nyilván a két kiadás között eltelt harminc esztendő alatt általánossá vált e berendezés, és így meghaladtotta a korábbi mondat. — „25. Az északi fényről” (63–66. l.) — „26. A delej- vagy iránytű” (66–67. l.) azonos az egykori XLI. és XLII. fejezet szövegével, csak ez utóbbi utolsó mondatát lerövidítették.

A második főrész címe: „Hasznos tudnivalók az emberről.” (69–82. l.) Ennek fejezetei: „27. Az emberi test főbb részei képekkel” (69–72. l.) új szöveg. — „28. A négy féle véralaktról” (72–73. l.) csak címében és tárgyában egyezik a korábbi XIX. fejezettel, de szövege egészen más. — „29. Az ember életrendjéről” (73–75. l.) a régi XX. fejezet szövegét átdolgozták ez alkalommal. — „30. Az alvásról” (76–78. l.) azonos az egykori XXI. fejezettel, de a végén egy bekezdéssel kibővítve. — „31. Az arcz-isme (Physiognomia), vagyis hogyan lehet az ember tagjainak állásáról, a külsőről megismerni az ember belső természetét?” (78–82. l.) a XXIV. fejezet pontos átvétele, amely azonban a végén az alábbi kiegészítő mondatot kapta: „mindezek alól azonban szintén van kivétel, miután a nevelés az emberben rendkívül sok jót vagy rosszat eszközölhet”.

A harmadik főrész címe: „Jó tanácsok és tapasztalatok tára.” (83–149. l.) Ennek fejezetei: „32. A tizenkét hónapban mit míveljen az ember?” (83–94. l.) a régi XXII. fejezet verseinek pontos átvétele és a prózai szöveg némi átdolgozása. — „33. A nap járása a 12 jegyben” (95. l.) azonos a XI. fejezettel. — „34. Házi gyógytár (patika)” (95–100. l.) a XXVII. fejezet átvétele, csak a receptekben szereplő mértékek kerültek átszámításra az első csízio-átdolgozás megjelenését követően (1876-ban) hazánkban is bevezetett méterrendszerre. A fejezet végén egyetlen bekezdésnyi új tanács áll. — „35. A házi-állatok betegségei elleni szerek” (101–110. l.) azonos a XXVIII. fejezettel, csupán — nagy ritkán — a bekezdések cserélődtek fel, továbbá

itt is érvényre jutott a méterrendszer. — „36. A hold befolyása a ruhafehé-
rítésre” (110—111. l.) — „37. Kézmosó szer” (111. l.) — „38. Az üszögről”
(111. l.) ez a három fejezet a régi XXIX—XXXI. résszel azonos. — „39.
Tapasztalatok az idő változásáról” (112—114. l.) — „40. A 12 hónap idő-
járása” (115—116. l.) — „41. Bölcs tanulságok.” (116—117. l.) Ez az utolsó
három rész azonos az egykori XXXVIII—XL. fejezetekkel. Csak az utolsó
rész vége maradt le, feltehetően azért, mert már nem fért el több szöveg
a lapra. — „42. Fatenyésztés” (118—130. l.) igen kiadós, új szöveg. —
„43. Gazdasági naptár” (131—149. l.) ugyancsak terjedelmes, új szöveg,
amely rövid bevezető után az alábbi alcsoportokra oszlik: „A ház és udvar
körüli” (132—134. l.) — „Az állatok körül” (134—136. l.) — „A szántó-
földeken” (136—138. l.) — „A réten” (138—139. l.) — „A szőlőben”
(140—141. l.) — „A pincében” (141—143. l.) — „Az erdőben” (143—145. l.)
— „A kertben” (146—149. l.) Mind a nyolc agrártevékenység esetében hó-
napokra bontva olvashatók az elvégzendő feladatok.

A negyedik főrész címe sokat mondó: „A hajdani csíziók néhány cikkelye,
vagyis oly dolgok, amelyeket azelőtt hittek.” (151—171. l.) Ennek fejezetei:
„44. Jövendőmondó, ki megmondja, melyik hónapban milyen ember szüle-
tik” (151—156. l.) verses szövege azonos a régi BARTALITS-féle átdolgozás
XXIII. fejezetével. — „45. Némely planéták és égi testek természete”
(157—163. l.) az egykori X. fejezet igen lerövidített változata. — „46. Az
állatok 12 jegyeinek hatása” (164—168. l.) a korábbi XII. fejezet ugyancsak
rövidített változata. Elöl kimaradt az illető állatövi jegy „természete” és az
időjárás előrejelzés, a végéről pedig az ebben a jegyben született fiúk és
lányok természetének és várható sorsának ismertetése. Igaz ez utóbbiakról
— igen röviden bár — már előbb, a 32. fejezetben is olvasni lehetett.
— „47. A kézjósulás. (Chiromantia)” (168—170. l.) — „48. A karácsony
napja” (170—171. l.). Ez a két legutóbbi rész azonos a korábbi XXV. és
XXVI. fejezettel.

A külön címmel ellátott főrészekon kívül áll a „49. Gazdasági tanács-
adások” (172—176. l.) újszöveggel. Az utolsó, ötödik főrész címe: „Gondzó.”
(177—188. l.) Itt már az egyes írásokat nem látták el fejezetszámozással:
„Találós kérdések. (Talányok)” (177—180. l.) új szöveg. — „Emléksorok”
(181—183. l.) csak címében azonos a régi kiadvány végén álló fejezettel,
azonban a nyolc vers egészen új. — „Dalok „A falu rossza” című népszín-
műből” (183—184. l.) új szöveg. — „Adomák” (185—188. l.) csak a címében
emlékeztet a korábbi kiadás „Adomatár”-ára, de szövegében egészen más. —
Az utolsó négy, számozatlan lap közül az első kettő „Bartalits Imre könyv-
kiadóhivatala. Budapest, III., Remetehegy. A fenti cég kiadásában megje-
lent vallásos füzetek jegyzéke.”, az utolsó kettő pedig a „Tartalom” címet
viseli.

A kimerítő tartalmi ismertetés alapján megállapítható, hogy az 1904.
évi kiadás csaknem egészében hasznosította a harminc esztendővel korábbi,
ugyancsak BARTALITS-féle csízió-átdolgozás szövegét. Teljességgel csupán
egyetlen, igen rövidke fejezet maradt ki: „XIII. Mutató-tábla”. Ez azt volt
hivatva megmutatni, hogy melyik csillagjegyben milyen tevékenység (útra
kelni, venni, eladni stb.) „jó” vagy „mértékletes”, ill. „rossz”. Csak a cím
maradt meg régről, de a szöveg teljesen új három esetben: „XIX. fejezet”,

„Emléksorok”, „Adomatár”. Erősen megrövidült két fejezet (X., XII.) és átdolgozást nyert két további (XX., XXII.). Máshol kimaradtak a latin sorok és szavak (XVI—XVIII.), ill. az érvágásról szóló mondatok (XVI.). Mindezek a változtatások egyértelműen azt mutatják, hogy a szerkesztő a három évtized alatt már leginkább elfogadhatatlan babonává süllyedt vagy érthetetlenné vált részeket hagyta el. Szándéka egyértelműen a korszerűsítés volt. A betoldások is hasonló jellegűek, elég ha itt csak a 31. fejezetet befejező bekezdésre gondolunk, amely az „arcisme”-nek a külső alapján történő jellemmagyarázatával szemben a nevelés hatását emelte ki. Az átalakítás során azonban a szerkesztő nem nyúlt mélyebben bele az első kiadásból átvett szövegrészekbe, jöllehet azokban még akadt volna modernizálni való a 20. század elején.

Feltűnő a korábbi beosztás jelentős átcsoportosítása a már említett, újonnan kialakított főrészekbe. Ezek némi, ha nem is tökéletes, logikai rendet teremtettek a korábbihoz képest. Különösen érdekes a harmadik főrész kialakításának szempontja, amelyet a címe is elárul: „A hajdani csíziók néhány cikkelye vagyis oly dolgok, amelyeket azelőtt hittek” (151. l.). Ez nyomtékosan megerősíti az előzőekben tett megállapítást a szerkesztő enyhén kritikus szellemű, korszerűsítésre törekvő szándékára vonatkozólag. Ráadásul az így megtartott részek is sorra a korábbinak lerövidített változatai. A korabeli igényekhez alkalmazkodtak az új szövegrészek is,³⁸ amelyek természetudományos, mezőgazdasági és szórakoztató jellegűek.

Az 1904. évi BARTALITS-féle kiadvány illusztrációinak többsége megegyezik az 1874. éviben találhatókcal. Ilyen a címlap díszítése (1. ábra), az öröknaptár (5—18. l.) csillagképei (3—6., 8—15. ábra), az éjjeli holdfény hosszát mutató tábla (44. l. — 23. ábra), három bolygó metszete³⁹ (158. l. — 17. ábra; 160. l. — 19. ábra; 162. l. — 21. ábra), a megismételt 12 csillagkép (164—168. l. — 3—6., 8—15. ábra) és a két tenyeret ábrázoló illusztráció (168—169. l. — 28—29. ábra).

A hagyományos csízióból átörökített szövegrészekhez tartozó képek egy része azonban más, az 1904. évi BARTALITS-kiadásban, mint az elsóban, ill. teljesen új. Részben újak a bolygók képei. Ezek közül három feltehetően azonos sorozatból származik. A lekerekített téglányalakú, keret nélküli metszetek alapja sűrűn vízszintes sávozású. Az egyedülálló módon fekvő alak Merkúr (157. l.) mérete 60×69 mm (30. ábra), a Marsé (159. l.) 78×61 mm (31. ábra) és a Holdé (163. l.) 75×67 mm (32. ábra). Ezzel szemben Saturnus (161. l.) azzal, hogy nincs sávozott alapozása közelebb áll a régi kiadásból megismert bolygósorozathoz, de attól 74×66 mm méretével mégis világosan elkülönül (33. ábra). Mind a négy kép ábrázolási módja megegyezik az első kiadásban láthatóval, de míg „Mercur” és „A Hold” testtartásában is azonos a korábbival, „Mars” és „Saturnus” tükörképét mutatja annak.

Bár a másik Merkúr-kép is egyértelműen a hagyományos csízióra utal, de elhelyezése mint illusztráció (82. l.) nem a szöveghez igazodik, hanem inkább csak helytöltő szerepe van. A 70×48 mm keretbe zárt metszet igen

38. 27., 28., 42., 43., 49. fejezet, „Találás kérdések”, „Emléksorok”, „Dalok”, „Adomák”.

39. „Venus — Jupiter — A Nap.”

30—32. ábrák. A bolygók második sorozatából BARTALITSNÁL

lendületesen ábrázolja a hírvitel szokásos jelvényeit (bot, kalap stb.) hordó antik istent (34. ábra).⁴⁰ Mind felfogásában, mind rajzolatában teljesen új a négy évszak illusztrációja (47–50. l.), bár hatalmas méretével (64–68 × 118–120 mm) erősen emlékeztet az 1874. évi kiadásában láthatóra (24–27. ábra). Az új képek közül a tavaszé (47. l.) keret nélküli, és a hozzá tartozó három csillagkép közül a Kost és az Ikreket ábrázolja (35. ábra), így csak a Bika hiányzik. A többi három kép keretezett, és azokon csak egy-egy csillagkép látható: nyáron (48. lap) a rák (36. ábra), őszön (49. lap) a mérleg (37. ábra), télen (50. lap) a bak (38. ábra).

33. ábra. Saturnus második ábrázolása
BARTALITSNÁL

34. ábra. Merkur harmadik
ábrázolása BARTALITSNÁL

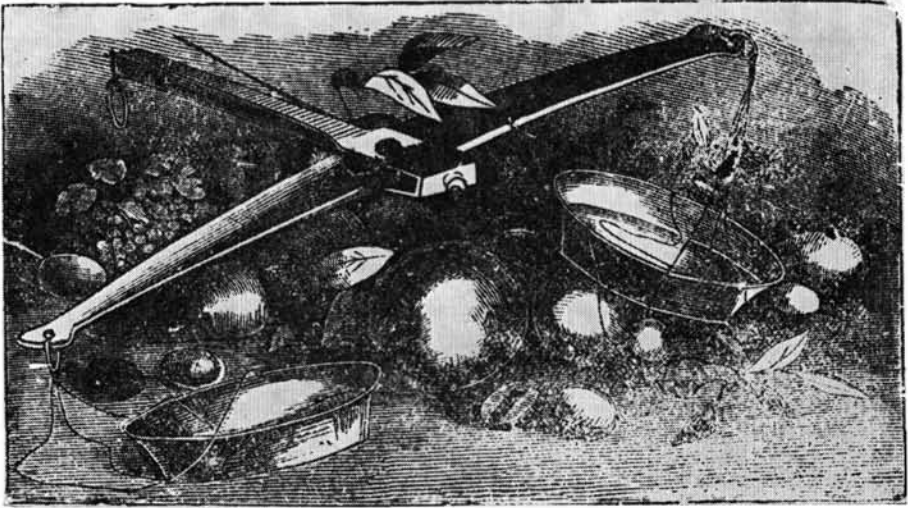
A hagyományos csízió szövegéhez tartozik még a 12 hónapképből álló sorozat (83–94. l.), amelynek mérete 27 × 79 mm. Ezek felirata elárulja, hogy a német nyelvterületről származnak (39–50. ábra). A kompozíció eltér a több évszázadon át nemzetközileg elterjedt és az egy-egy évre megjelentetett naptárakban állandóan visszatérő hónapképeketől: a múlt század végének hétköznapijaiból vett jelenetek ezek.

Az 1904-ben megjelent BARTALITS-féle kiadvány a fentiekén kívül még egész sor további metszetet is tartalmaz, amelyek azonban nem a hagyományos csízió, hanem az annak kiegészítésére készült szövegrészek illusztrálására szolgálnak. Ezek egy része már ismeretes az 1874. évi kiadásból. Miután ezek ismertetése már nem tartozik közvetlenül e tanulmány témájá-

40. Meglepő ez a gazdagság: BARTALITS két csíziókiadásában összesen három, különböző Merkur-kép található (16., 30. és 34. ábra).

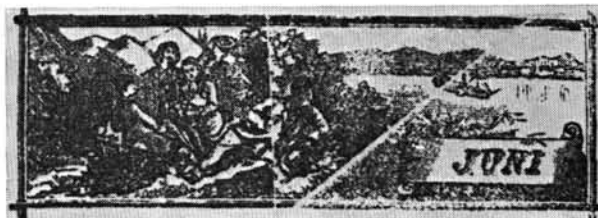
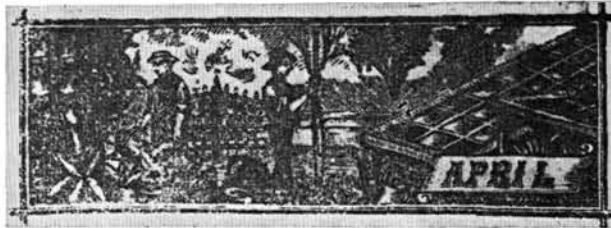

hoz, így csak mint érdekesség megjegyezhető, hogy a szedéstükörnek már fentebb említett csökkentése több, nagy alakú metszet jelentős megcsonkításához vezetett (20., 23., 25., 64. lap). Egy alkalommal pedig a korábban magyar feliratú kép (98. l.) most német szöveggel látható (65. l.). A nem a csizióhoz tartozó fejezetekhez igen sok új illusztráció is található ebben a kiadásban, ami nyilván annak a következménye, hogy a BARTALITS-féle nyomda az évtizedek során egyre bővülő dúccanyaggal rendelkezett. Ezt azután ott mindenkor rendkívüli leleményességgel és sokoldalúan használták fel.

35—38. ábrák. Az évszakok második ábrázolása BARTALITSnál

Mindent összefoglalva tehát BARTALITS harmadik kiadása, amelybe a hagyományos csízió megítélése szerint még hasznosítható elemeit beemelte, a harmadik főrészen, egyedülálló módon, külön csoportosította az általa már megkérdőjelezetteket a még hiteltérdemlőnek ítélt jóslásoktól és közlésektől. Egészen eredeti módja ez a kritikának, amellyel, hogy azért az olvasók szokásból fakadó óhajainak a legmesszebbmenőkig igyekezett eleget tenni. Ennek különben a BARTALITS-cég mindig mestere volt. Az 1904. évi

39—50. ábrák. Hónapképsorozat BARTALITSNÁL

kiadás címlapján a „Harmadik javított és bővített kiadás” megjelölés olvasható. Miután az 1874. évi feltehetően az első csizió-átdolgozása volt BARTALITSnak, joggal felételezhető, hogy létezett a két említett év között megjelentetett második kiadás is. Szinte bizonyossá teszi ennek közreadását a méterrendszernek 1876-ban hazánkban történt bevezetése, amelyről a fentiekben már szó esett. A bibliográfiákban és az átvizsgált gyűjtemények katalógusaiban azonban ennek sehol sem akadt nyoma. Így az is bizonytalan, hogy ez a ma ismeretlen, második kiadás vajon egyszerű utánnyomata volt az elsőnek vagy már az is további átdolgozás lett volna. Ez utóbbi esetben számításba vehető az is, hogy a második kiadás esetleg mind az elsőtől, mind a harmadiktól eltérő szerkesztésű volt.

BARTALITS csizió-átdolgozásai kapcsán érdemes magát a céget, ill. jellegzetes munkamódszereit is egy kicsit közelebről megvizsgálni. BARTALITS Imre 1862-ben vette meg a tönkrement GYURIÁN József nyomdáját.⁴¹ GYURIÁN 1847-ben vált ki az egykori budai LANDERER-nyomdából, amelyet 1833-ban BAGÓval együtt vett át. Így tehát jól felrajzolható az a „családfa”, amelyen BARTALITS összekapcsolható a hagyományos csiziót messze legtöbb alkalommal megjelentető LANDERER—BAGÓ vonallal.⁴² A múlt század hatvanas éveinek első felétől tevékenykedő BARTALITS-cég megtartotta, sőt még hangsúlyozottabbá tette, az elődei által is már erőteljesen körvonalazott kiadói profilt. Ennek legfőbb jellemzője az igénytelen, de rendkívül népszerű ponyvák megjelentetése volt.⁴³ Bár több jelentős versenytársa is volt a gyorsan fejlődő fővárosban, ennek ellenére — különösen a múlt század hetvenes és nyolcvanas éveiben — sikerült ezen a speciális kiadói területen az elsők közé verekednie magát.⁴⁴

BARTALITSnál különösen jól észlelhető az a módszer, amellyel a birtokába került szöveg- és illusztrációs anyagot igen ügyesen, többszörösen is felhasználta. Természetesen ez nem volt ismeretlen sem a korábbi évszázadokban, sem a nálánál igényesebb kiadóknál (pl. Franklin Társulat) sem. A ponyva és ponyvajellegű nyomtatványok árban és ízlésben a társadalom ama rétegei számára készültek, ahol olvasni ugyan már tudtak — legalább a családban valaki —, de szegények és főleg műveletlenek voltak. Ennek tudható be, hogy az olcsóságot lehetővé tevő többszörös szöveg- és illusztráció-felhasználását éppen az ilyen igénytelen vásárlóknak szánt kiadványokban lehetett leginkább — szinte gátlástalanul — alkalmazni.

Miután a csizió eredetileg öröknaptár volt, kézenfekvő volt az összevétel BARTALITSnak egy-egy adott évről szóló kalendáriumaiival. Ilyeneket ugyanis, mint a legelterjedtebb népkönyveket, kiadói profiljának megfelelően a cég egész működési ideje alatt nagy számban és igen változatos formában adott közre. Eleinte magyarul és németül, a múlt század nyolcvanas éveitől

41. *Nyomdászati lexikon*. Szerk. BIRÓ Miklós, KERTÉSZ Árpád, NOVÁK László. Bp. 1936. 41. l.

42. 2. jegyzet 310—363. l.

43. POGÁNY Péter: *A magyar ponyva tüköre*. Bp. 1978. 295. l.

44. Érdemes megfigyelni, hogy BÉKÉS Istvánnak a bűnügyi ponyváról írt könyvében a 19. század utolsó negyedében készületekről közreadott illusztrációinak többsége éppen BARTALITS-nyomdájában készült. (BÉKÉS István: *Magyar ponyva pítával a XVIII. század végétől a XX. század kezdetéig*. Bp. 1966. 280—381. l.)

nek közepétől már kizárólag csak magyar nyelven. A számításba vehető piac a naptárak esetében jóval szélesebb és árnyaltabb volt, mint a kifejezett ponyva esetében. A kereslethez igazodott természetesen az akkor korszerűen termelő, kapitalista kiadó is. Így olcsóbb és valamivel drágább, igénytelen és valamivel színvonalasabb kalendáriumokat párhuzamosan egyaránt megjelentetett minden évben több, az első világháború előtti években már éppen kilencféle változatban. Ezek jelentős részükben nem önálló kiadványok voltak, hanem különböző nyomtatványok íveinek ügyes összehordásai. A szoros értelemben vett naptári rész — hónaponként csak egy lapon — mindegyik változathoz felhasználható volt, akár csak az országos vásárok jegyzéke stb. Az ismeretterjesztő és szórakoztató részben azután már váltogatni kellett a szövegrészeket. A gazdaságos manipulációt az tette lehetővé, hogy formátumban lehetőleg minél több kiadvány (pl. az összes naptár) azonos volt.

A többszörös felhasználásra szolgáljon néhány — távolról sem a teljességre való törekvés szándékával összeszedett — példa, amelyek kizárólag a csízio-átdolgozások és a naptárak⁴⁵ közötti összefüggésekre utalnak. Az 1874. évi kiadás képanyagának leírása során fentebb szó esett már arról, hogy a négy évszak megjelenítése (24–27. ábra) hónapképekkel történt. Valóban ezek mind megtalálhatók a BARTALITS-féle naptárakban 1868 és 1892 között: tavasz — június, nyár — július, ősz — szeptember, tél — november.⁴⁶ Az 1904. évi csízio-átdolgozásban látható négy évszak metszetét (35–38. ábra) eredetileg ugyancsak hónapképként használták a BARTALITS-nyomdában. Így az 1879. és 1882. évre készült naptárakban is: tavasz — március, nyár — június, ősz — szeptember, tél — december. Ugyancsak a kalendáriumokat díszítik 1866 és 1895 között azok a csillagképek, amelyek mind az 1874, mind az 1904. évi csízio-átdolgozásban szerepelnek 2–13. ábra).⁴⁷

Különösen hosszú ideig használták a BARTALITS-nyomdában a bolygókat megjelenítő metszeteket. A naptárak ugyanis akkoriban általában kiemelt helyen és jól látható módon tüntették fel az illető évnek „regnáló” bolygóját, ill. annak képét. Ezeknek, a minden hetedik évben visszatérő képeknek egy része majd félévszázadon át fellelhető a kalendáriumokban is.⁴⁸

Az illusztráció újbóli felhasználása szöveggel is párosulhatott. Így „A kézjósítás” c. fejezet, amely a csízio-átdolgozások állandó szövegét al-

45. Az OSZK-ban őrzött BARTALITS-féle húsz naptársorozat jelzete: 777., 790., 1008., 1009., 1011–1018., 1021–1028.

46. Érdekes, hogy a korábbi századok nemzetközileg igen elterjedt hónapábrázolásait a 19. század második felében eredeti értelmüket feledve már sok esetben felcserélve használták. Ennek tudható be, hogy a tavaszt jelölő és eredetileg májusi kép pl. júniushoz került.

47. A Vízöntő és a Rák korábbi változata (2. és 7. ábra) 1866 és 1868 között látható, míg a későbbi (14. és 15. ábra) 1869-től.

48. Így pl. az 1874. évi csízio-átdolgozás a Merkúr (16. ábra) 1886-ban, a Venus (17. ábra) 1906-ban, Mars (18. ábra) 1883-ban, Jupiter (19. ábra) 1875 és 1910-ben, a Nap (21. ábra) 1898-ban és 1905-ben, míg az 1904. évi kiadásból a Merkúr (30. ábra) 1865-ben, a Mars (31. ábra) 1911-ben, a Hold (32. ábra) 1866-ban és 1873-ban, a Saturnus (33. ábra) 1867-ben látható a naptárakban.

kotta⁴⁹ a hozzá tartozó egyik metszettel (28. ábra) együtt, de új, szélesebb tükörű szedésben több naptárban is vizionálható.⁵⁰ A BARTALITS-féle átdolgozásoknak ugyancsak visszatérő fejezete volt az, amely „A házi állatok betegségei elleni szerek” címet viselte.⁵¹ Ez a szöveg — új, szélesebb szedésben — naptárakban is előfordul.⁵² Ugyanez a helyzet „A karácsony napja” c. fejezet esetében is.⁵³

Az 1904. évi átdolgozásban több, a harminc esztendővel korábbi kiadásban nem szereplő, új szövegrész olvasható, amelyekről a részletes ismeretetés során a fentiekben már szó volt. Ezek közül — más, szélesebb tükörű szedésben ugyan — de több is megtalálható a naptárakban. Így pl. a „Találós kérdések” c. rész (177—180. l.) 1905-ben a szöveg első két, számozatlan lapján. A „Gazdasági naptár” c. 43. fejezet már 1899-ben, majd újabb szedésben 1905-ben és 1906-ban is olvasható a BARTALITS-féle naptárakban. Ugyanez a helyzet az 1904. évi csízio-átdolgozás másik, legterjedelmesebb bővítmenyével, amely a „Fatenyésztés” címet viseli (42. fejezet). Ez a szöveg 1905—1909 között rendszeresen megjelent a kalendáriumokban.⁵⁴ A fenti példák arra utalnak, hogy az 1904. évi csízio-átdolgozás során a korábbiétól eltérő, új szövegek szoros összefüggésben állnak az egy-egy konkrét évre kiadott BARTALITS-féle naptárakban olvashatókkal: részben már korábban közreadottak (pl. a „Gazdasági naptár”) kerültek be az újfajta csízioiba, részben ebből később és más formában is felhasználtak részeket (pl. a „Fatenyésztés”).

A két utóbbi, nagyobb terjedelmű szöveg önálló kiadványként is készülhetett, legalábbis az 1—6., ill. 1—8. lapszámozás erről árulkodik. Az így elkészített kis füzetet azután minden további nélkül bekötötték a különféle BARTALITS-féle naptárakba, de nem is csak egy évben, hanem — ameddig a készletből futotta — nem ritkán több esztendőn keresztül is. Ha pedig elfogytak ezek az ívek, úgy megtörtént, hogy egyszerűen újraszedték, ill. nyomtatták, majd folytatták ezek felhasználását a korábbi módon. Az sem volt ennek során akadály, hogy ugyanazt a szövegrészt ugyanabba a BARTALITS-féle naptársorozatba több éven át újra meg újra befűzték. A rendszeres vásárlónak tehát idővel már „visszaköszöntek” ezek a részek.

Új kiadványoknak heterogén elemekből történő összeállítását BARTALITS minden különösebb aggály nélkül végezte. Ez a manipuláció különösen jól tettenérhető az időnként alkalmazott ívjelzések alapján. Így az *Ország Világ Naptár*-nál többször is látható a füzet első lapján baloldalt lent a jelzés: „OV 1” vagy „Ov 2” stb. Ezekből az ívekből azután egész sor másik naptárban is található ugyanabban az évben. Azonban az sem volt ritkaság, hogy későbbi esztendőkből is felkötötték, különösen a többnyire hirde-

49. 1874-ben a XXV., majd 1904-ben a 47. fejezet.

50. 1905-ben (28—29. l.), majd ismét új, az előzőektől eltérő szedésben 1910-ben (16. l.), 1911-ben (78. l.), 1912-ben (77. l.). E három utóbbi azonos szedésről készült.

51. 1974-ben a XXVIII., majd 1904-ben a 35. fejezet.

52. 1905-ben 27—32., vagy 43—48., vagy 59—64. l.

53. 1874-ben a XXVI., majd 1904-ben a 48. fejezet.

54. 1905—1908 között azonos, majd 1909-ben újabb szedésben.

téseket tartalmazó füzeteket a különböző naptárakban.⁵⁵ Az *Unaloműző* c. füzetes kiadványainak egyes íveit minden további nélkül belekötötte a drágább, nagyobb naptáraiba. Szemmel láthatóan sem őt, sem olvasóit nem zavarta az a körülmény, hogy a lapszámozás így nem ritkán teljesen zavarossá vált: többször is újrakezdődött, máskor hiányos volt stb. Az igazsághoz tartozik azonban az is, hogy BARTALITS nemegyszer azért vállalkozott arra is, hogy ugyanazt a füzetet ugyanabban az esztendőben kiadott, különböző kalendáriumihoz igazodva átpageinálta.⁵⁶

A füzetekkel történő és a fentiekben példákkal illusztrált mutálásoknak alapfeltétele az volt, hogy az íveket az előtte és az utána következő szövegtől független, önmagukban is egészet képező egységekként szedjék. Erre BARTALITS különösen vigyázott. Természetesen ez nem minden kiadványára és azok nem minden egyes ívére vonatkozik, hiszen hosszabb és összefüggő szövegek el sem fértek egyetlen füzetben, de ha számításba vehette a permutációs lehetőséget, úgy figyelt erre. Ha kellett az általában nyolcadrés alakú kiadványok füzeteinek utolsó, 16. vagy akár már esetleg korábbi lapjára helykitöltésül apróságokat (versike, hirdetés stb.) szedett, hogy így érje el az ívek önállóságát és ezzel azok variálási lehetőségét.

Természetesen nem csupán egész, már korábban kinyomtatott füzeteket lehetett utólag újra és újra különböző kiadványok részeként felhasználni, hanem — az illusztrációk analógiájára — kisebb-nagyobb szövegrészeket is, mégpedig ún. állószedésben hagyva. Ekkor tehát nem egész füzetekkel történt a manipuláció, hanem egy-egy íven belül a tördeléskor emeltek be korábbi alkalmakkor már kiszedett és kinyomott, de vissza nem osztott részeket. Ennek az ugyancsak gazdaságos megoldásnak — hiszen a visszasaosztás és újraszedés munkáját akár többszörösen is meg lehetett takarítani — BARTALITS nagymestere volt. Azok közé a hazai nyomdászok, ill. kiadók közé tartozott mindenkor ez a cég, amelyik az állószedésnek többszörös felhasználását az átlagosnál sokkal nagyobb mértékben vette igénybe.

A fentiekben csupán inkább csak jelzett, semmint részletekbe menő ismertetéssel kifejtett módszerekkel természetesen nemcsak BARTALITS, de számos kortársa is elérte célját: csökkentett önköltséggel a kiadványok olcsóbbakká váltak. Ezen a téren azután pontosan fedte egymást a termelők és a fogyasztók vagyis a kiadók és az olvasók érdeke, hiszen akkoriban fogalom volt a „kis haszon nagy forgalom”, mint a nyereség egyik szolid, de megbízható bázisa.

A szövegrészeknek és illusztrációs anyagnak többszöri felhasználása tehát mind BARTALITSra, mind számos kortársára jellemző volt, amit jól lehetett érzékelni a fentiekben is, jóllehet a példák mindenkor szigorúan

55. Pl. az *Országos Világ Naptár* 1907. évi 7. ívét még 1911-ben és 1912-ben is változtatlanul befűzték a kalendáriumokba.

56. Így járt el pl. 1905-ben „A házi állatok betegségei elleni szerek” c. fejezetet is tartalmazó ív esetében, amikor is ez a csízó-átdolgozásból ismert szöveg „*Bartalits Imre Nagy Képes Naptára*”-ban (OSZK 1021) az 59–64., az „*Országos Világ Naptár*”-ban (OSZK 777) a 43–48., míg a „*Bartalits Imre Honi Képes Naptára*”-ban (OSZK 1027) a 27–32. lapszámot kapta. Mindegyik esetében kétségtelenül azonos szedésű szövegről van szó, amelynek csupán lapszámozását változtatták meg esetenként.

csak a csízio-átdolgozásaira szorítkoztak. E téren BARTALITS nem járt egyéni utakon, legfeljebb az átlagosnál nagyobb mértékben vette igénybe e módszereket és megoldásokat. Azonban különösen erre a cégre volt rendkívül karakterisztikus az a mód, amilyen eredeti módon kiadványait reklámozta. Az ezzel kapcsolatos alábbi vizsgálódás is kizárólag a csízio-átdolgozására, közelebbről annak 1904. évi kiadásának hirdetésére korlátozódik.

A kapitalista termelés korában természetes és általános jelenséggé vált, hogy a kiadók könyveik borítékait vagy a nyomtatványok szövege után a füzet végén még különben üresen maradó lapokat arra használják fel, hogy saját kiadványaikat akár egyedi formában, akár jegyzék alakjában hirdessék. Élt természetesen ezzel a lehetőséggel szinte működése kezdetétől fogva a BARTALITS-cég is. 1904-től fogva számos nyomtatványában olvasható ilyen jegyzékekben a „Csízio-könyv a magyar nép számára”, amelynek harmadik, javított és bővített kiadása rengeteg képpel 60 fillérért kapható. Már ritkább az a megoldás, amikor szöveg között lényegében csak a szolid üzletek szokásainak megfelelő adatokat tartalmazó reklámszöveg volt olvasható egyetlen kiadványról. A csízio-átdolgozásról ilyen látható a BARTALITS-féle *Nagy Képes Naptár* 1906. (40. l.) és 1907. évre szóló kötetében. Sőt ez utóbbi kiadványon belül ugyanazt a szöveget, ugyanabban a szedésben kétszer is lenyomtatták (25. és 79. l.), ami bizony nem az igényesség jele. Viszonylag ritkán alkalmazta BARTALITS azt a megoldást, hogy kiemelt kiadványait nagy, egyedi hirdetésben is reklámozta. Ez történt az 1906. évi naptáraiban,⁵⁷ amikor is a különböző című kalendáriumok borítékaira, a címlap hátára egységesen 140×93 mm méretű keretben nyomtatva az 1904. évi csízio-átdolgozásának adatait címszerűen sorolja fel „Legújabb és legnagyobb csízio” kezdettel az annak címlapján látható metszettel együtt (51. ábra).

Jóval egyénibb és BARTALITSra különösen jellemző volt az a közvetlen, csevegő hangú fogalmazás, amellyel olvasóihoz verses formában fordult. Ennek BARTALITS Károly Imre, aki többnyire TŰZÉR Károly álnév vagy T. K. betűjel mögé rejtezett, ill. névtelen maradt, amúgy is mestere volt.⁵⁸ „Halljátok emberek...” kezdetű és 12 soros, döcögő versikével hirdette „Fontos tudnivaló” címmel „Nagy Csízio-könyv”-ét T. K. megjelöléssel, valamint egy kis figyelmet felhívó ábrával az 1906. évi naptárakban (28. ill. 44. l.). Ugyanezt a szedést térszóval megritkított sorokkal a következő évi kalendáriumban (55. lap) is megjelentette (52. ábra). Utóbb elhagyta a metszetet, valamint a T. K. szignót, és a régi szedést visszasűrítette eredeti állapotára, ráadásul a „Megszívlelésül” szövegű új címmel látta el. Ilyen formában ez azután 1908-ban többször is megjelent.⁵⁹ Később ezzel az utóbbi címmel a hirdetés szövegét újra szedték, amikor is a kiemelés a korábbi fél-

57. Így pl. a „*Bartalits Imre Képes Unaloműző Naptára*”-ban (OSZK 1026).

58. 43. jegyzet 344. és 211. l.

59. Így az 1909. évre szóló naptárak 24., ill. 88. lapján, továbbá TŰZÉR Károly *Képes képtelenségek* c. 1909. évi kiadványának 56. lapján (OSZK L. eleg. m. 1151 mq). Hogy minden alkalommal mindig pontosan arról a szedésről nyomtatták ezt a hirdetést, azt jól bizonyítja a versike utolsó sorának utolsó szavában levő „á” betű, amelynek lenyomata minden esetben egyformán hiányos.

Legújabb és legnagyobb

CSIZIÓ

a magyar nép számára.

Közhasznú tanácsadó és házi barát,
úgy a mai csillagászati tudományok és bölcs élet-
tapasztalatok kis tükre. Igen sok képpel ellátva.

— Harmadik javított és bővített kiadás. —

Budapest, Bartalits Imre könyvkiadóhivatala.

A 192 oldalas könyvnek ára 80 fillér.

51. ábra. Az 1904. évi csizió-átdolgozás hirdetése BARTALITSNÁL

Fontos tudnivaló.

Halljátok, emberek, s szómat megtartsátok,
Mert különben ezt a titkot nem tudjátok:
A Nagy Csizió-könyv finom egy portéka,
Sok tudnivalóját nem takarja véka.
Vagyon abban kép is, no de mennyi fajta!
Igy hát édes népem, légy azonnal rajta!
A Csizió könyvet nyomban megrendeljed,
Ne sajnáljál érte 60 filléreket
S küldjed Bartalits-nak franko Budapestre,
Még ma reggel, délben, de legkésőbb este,
Mert ha holnap küldöd, baj lesz ám de nagyon,
Tisztelem a sógort, magamat ajánlom!

T. K.

52. ábra. BARTALITS verses hirdetése a csizióról

kövér betűtípus helyett kurzívval történt. Így látható későbbi naptáraiban előbb két hasábra tördelve és keret nélkül⁶⁰, majd egy hasábrban és keretbe zárva.⁶¹

„Csizió-könyv”-ét BARTALITS egy másik, ugyancsak 12 soros versezetében is reklámozta, amelynek címe nem volt, kezdő sora pedig így szólt: „E képhez nem kell magyarázat”. A melléje tördelt 36×47 mm metszet a szoba közepén egymással szemben álló, magyaros öltözetű párt mutat, akik közül a férfi bal karját felemelve és jobbát csípőjére téve táncol, mulat. Az 1906. évi naptárakban a kép bal oldalon látható (hátról a 11. számozatlan lapon), de a következő évi kiadásokban ez jobb oldalra került (72., ill. 104. l.), akárcsak 1908-ban ([12.] l.), 1910-ben (40. l.), 1911-ben (104. l.) és 1912-ben (104. l.). Egyik kislakú kiadványában 1908-ban is ugyanígy kerül lenyomtatásra.⁶² 1907-ben, 1908-ban, 1911-ben és 1912-ben a reklámvors felett a csizióhoz nem tartozó, de BARTALITS ötletes figyelemfelkeltésére igen jellemző kéthasábos szöveg látható (53. ábra) „Abczug mider” címmel. Az első ezek közül a fűzőbe szorítás ellen szól, a második a fűző nélküliséget dicséri. A szedés kaligrammaszerűen, igen plasztikusan adja vissza a két különböző női alakot.⁶³

„A leghíresebb képes csizió” hirdetéséről további vers is szól: nyolc szakaszban egyenként 8—8 sorban „Ádám és Éva meg a Csizió” címmel írta meg TŰZÉR a témát. Felette 46×113 mm méretű, naív metszet az első emberpárt ábrázolja a paradicsomban, amint kezükben könyvvel (a csizióval!) buzgón

60. 1909, 37. l.

61. 1912, hátról a hatodik számozatlan lapon.

62. TŰZÉR Károly: *Képes képzelenségek*. Bp. 1908, hátsó boríték belső lapján (vö. 59. jegyzet).

63. BARTALITS más alkalommal is élt ilyen ügyes szedési fogással, hogy hirdetései minél szembetűnőbbek legyenek.

E képhez nem kell magyarázat,
 Mulat Vig Pál; mulatni jó!
 Nincs is ott hü, meg baj és bá-
 nat,
 Hisz zsebében a **CSIZIÓ**.

E könyvben megvan minden
 írva,
 Hogy mit jó tenni és mit nem,
 Hogy korán ne szálljunk a sirba
 S boldogan éljünk ide fenn.

Temérdek kép is vagyon abban, | Mindenkinél a könyvesboltban,
 Hatvan Allérért megkapod | Vagy Bartalitsnál. Jó napot!

olvasnak (54. ábra). Ez az 1908. évre szóló naptáraiban jelent meg ([14.] l.), de hamarosan újraszédtek jóval kisebb betűfokozattal. Most azonban az előzőtől minimálisan eltérő rajzolatú és kisebb, 47×83 mm méretű képpel (55. ábra), Tüzér Károly megjelölés nélkül látott ilyen alakban előbb napvilágot az ő neve alatt kiadott gyűjteményes könyvecskében,⁶⁴ majd utóbb ismét nevével együtt.⁶⁵

BARTALITS vagyis Tüzér Károly továbbra is kifogyhatatlannak bizonyult egyedül ennek az 1904. évi csizió-átdolgozásnak verses reklámozásában. Újabb elmeszüleményét „Lucifer uram kudarcteljes kirándulása” címmel tíz szakaszban, amely egyenként hat sort tartalmaz, játékos szedés-sel és két illusztrációval jelentette meg az 1909. évi naptáraiban (22–24., ill. 86–88. l.). Az aktuális politikai személyek (Kossuth Ferenc és Wekerle Sándor) szerepeltetését, valamint az antiszemita színezetet nyilván ugyan-csak a figyelemfelkeltés általa bevált módszerének tekintette (56a–c ábra). A 131×86 mm méretű metszet csak hangsúlyozta a már említett antiszemita tendenciát (56b ábra). A másik illusztráció 24×83 mm-es keretében nyomdai anyagból ügyesen kialakított csontváz (56a ábra), ami nem kevés szakmai felkészültséget és fantáziát árul el. Ugyanennek a versnek szövegét áttördelve a két kép és az aláírás nélkül újra megjelentette Tüzér Károly a „Képes képtelenségek” c. összeállításában.⁶⁶ Ebben a kis gyűjteményében BARTALITS tehát — nyilván némi szerzői öntudattal — közre-adta mind a négy versikéjét, amelyet az 1904. évi csizió-átdolgozás hirdete-tése céljából írt.

Az előbb leírt csontváz a „Legújabb és legnagyobb Csizió-könyv” prózában és BARTALITS jellegzetes humorával fogalmazott másik hirdetés-ben is szerepel (57. ábra). Ez a tréfás „figyelmeztetés” olyan munkásról szól, aki nem hozatta meg a BARTALITS-féle csiziót: „Ezen bőszi mulasztá-

64. 62. jegyzet 35. l.

65. 1910, hátulról a 9. számozatlan lapon — 1911, [41.] l. — 1912, hátulról a 2. szá-mozatlan lapon.

66. 62. jegyzet 53–56. l.

ABCZÚG MIDER.

Ez az
olyan nő
formája, ki fűző-
vel maczerálja
irgalmatlanul magát Olda-
látan minden borda siralmasan
görbül sorba, mint kard, melyet
hord pagát. A tüdeje olyan
mint a rétegbe gyúrt pala-
csinta; és a szive jaj!
ott van ám a baj!
Elakad, alig hogy
dobban, mint
szoritja
egyre
jobban
az a csúf,
rosz masina! S
a dolognak az a
vége, hogy nincs or-
vossa s mentsége, ifjan
keil meghalnia! S méltón
végződik e pálya, mert a
balgat nem sajnálja
s sirtja senki fia.

Ez az
olyan nő
alakja, ki
soha nem szo-
rongatja fűzővel a
termetét. Ez bezzeg nem göt-
hős, félszeg, hanem egészséges,
délczeg s könnyen szüli gyer-
mekét. Gömbölyű a keble
halma, aréza piros, mint
az alma, szeme ele-
ven parázs. Hon-
nan e csoda-
varázs?...
Annak biz cse-
kély a nyitja:
mert a józan ész
tanítja, hogy egész-
ség, jókedv, épség csak
ottan van, hol romlatlan
borda, szív, tüdő, gyo-
mor. Ezt elérni könnyű
sor. — Kiáltuk egy
szível: **Abc zúg**
csúnya mider!

E képhez nem kell magyarázat,
Mulat Vig Pál; mulatni jó!
Nincs is ott bú, meg baj és bá-
nat,

Hisz zsebében a **CSIZIÓ**.

E könyvben megvan minden
irva,
Hogy mit jó tenni és mit nem,
Hogy korán ne szálljunk a sirba
S boldogan éljünk ide fenn.

Temérdek kép is vagyon abban,
Hatvan fillérért megkapod

Mindenkinél a könyvesboltban,
Vagy Bartalitsnál. Jó napot!

53. ábra. BARTALITS hirdetése és kaligrammája

sánál fogva minden tisztességes munkás úgy kerülte őt, mint a bűnét és minthogy senki sem akart vele, sztrájkbontó létére, dolgozni, nyomorultan elpusztult.”⁶⁷ A *Szózat a jó magyar közönséghez!* cím alatt megjelent reklám azonos szedésben, de más alkalommal *A magyar munkásokhoz!* címmel is napvilágot látott.⁶⁸

Ez a legutóbbi, prózában írt humoros hirdetés rendkívül figyelemre-

67. 1908, hátsó borítójának külső lapján.

68. Reprodukciója: 43. jegyzet 209. l.

Ádám és Éva meg a Csizió.

Ádám és Éva
Mikor a para-
dicsomban ültek
S ott hegedültek,
Illetve szóttek
S varrtak szerelmet,
Sok jó gyümölcsöt
S ájert élveztek.

Szóval, jó dolguk
Paradicsomban
Vala őnékik.
Ámde azomban
Kissé megunták
Néha magokat,
Nem járatván még
Akkor lapokat.

A nagy fa alatt,
Mely termett diót,
Olvasnák mia is
A remek Csizjót;

Egyszer csak hírét
Veszik, hogy Pesten?
Bartalits Imre
Könyvüzletében
Hatvan fillérért
Kipkapkodható
A leghíresebb
Képes „Csizió.”

Nossza denique
Éva meg Ádám
A nagy örömtől
Alig a lábán
Tudott megállni;
Tánczra perdülve
Hatvan karajczár
Lett Pestre küldve.

De mert meghaltak
Most egy pár éve:
E történetnek
Vagyon hát vége.

Mivelhogy *kellen*
Egy könyvecskét nem
Tudtak olvasni:
Kellőt hozatni
Kellott ő nékik;
Már mostan békit
Hagynak egymásnak
Ma is meg másnap.

Most az Édenben
— Amint az illik —
Csupa öröm meg
Rózsafa nyílik:
Nagy boldogság és
Megalégedtség
Virít arczukon
Csupa nevetség.

Tüzér Károly.

Ádám és Éva meg a Csizió.

Ádám és Éva
Mikor a para-
dicsomban ültek
S ott hegedültek,
Illetve szóttek
S varrtak szerelmet,
Sok jó gyümölcsöt
S ájert élveztek.

Szóval, jó dolguk
Paradicsomban
Vála önékik,
Ámde azomban
Kissé megunták
Néha magokat,
Nem járattván még
Akkor lapokat.

A nagy fa alatt,
Mely terem diót,
Olvasnák ma is
A remek Csizjót;

Egyszer csak hírét
Veszik, hogy Pesten
Bartalits Imre
Könyvüzletében
Hatvan fillérért
Képkaphodható
A leghíresebb
Képes „Csizió.”

Nossza denique
Éva meg Ádám
A nagy örömtől
Alig a lábán
Tudott megállni;
Tánczra perdülve
Hatvan karajczár
Lett Pestre küldve.

De mert meghaltak
Most egy pár éve:
E történetnek
Vagyon hát vége.

Mivelhogy *ketten*
Egy könyvecskét nem
Tudtak olvasni:
Kettőt hozatni
Kelle ő nékik.
Már mostan békit
Hagynak egymásnak,
Ma is meg másnap.

Most az Édenben
— Amint ~~am~~ illik —
Csupa öröm meg
Rózsafa nyilik:
Nagy boldogság és
Megelégedtség
Virít arczukon
Csupa nevetség.

54—55. ábrák. Trefás hirdetés a csizióról BARTALITSNÁL

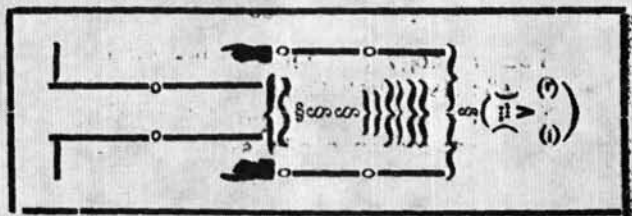
Luczifer uram kudarczteljes kirándulása.

Luczifer ur a napokban
Egyszer elábrándula,
S mért meleg volt a pokolban
Abból hát kirándula,
Vélvén, hogy a Dunahabban
Megfürödhet a szabadban.

Mást is akart a nagy kópé
Budapesten megtenni:
Kossuth Franczi meg Wekerlé-
Nél akart tisztelegni,
Hogy őket beinvítálja
Egy pokoli lakomára.

Messze repült már az ördög
S akkor ütött fejére:
Hogy az ördög! — imigy dörmög, —
Vigye eszem fenébe!
Bartalits nagy Csizióját
Otthon hagytam, óh én lóláb!

Már most hogy s mint tudjam én azt,
Merre vegyem utamat?
Óh én marha! ilyen mamlaszt
Nem láttam, mint magamat!
E könyv nélkül olyan vagyok
Mint egy kimult, megholt halott.

Sirdogál imigy a sátán,
Szeméből köny pereg le;
De halt! mi ez? val'mit lát ám
Feléje meredezve:

Egy útjelzőt. Mily nagy öröm!

Ez úton az égbe jön ön.

Eviva! hoch! banzáj! éljen!
Kiált a sátán s neki!
Megy az útnak autoképpen,
Mert hát ezt ő teheti.
S alig hogy egy óra elmult,
Az orra már hosszúra nyúlt.

Mit látott valjon Lucifer
Az égben, óh mit látott?
A leggörbűbb orru Eszter
És más nevű zsidrákot!
Ezek karban gajdogáltak,
A többiek elszaladtak.

Ucczuz, vesdd el magad! mondá
Az ördög s egy percz alatt
Áttöré a katakombát
Meg a kínai falat.
Úgy tereme a pokolba,
Mintha el se hagyta volna.

Most otthon doktoroztatja
Megrepedt füle dobját,
Dézsa nagyságu kobakja
Súlyosbitja a dolgát. —
Óhajtjuk, hogy pár hét mulva
Legyen ő már kigyógyulva.

S akkor lesz még remény arra,
Hogy Franczit meg Wekerlét
Egy szép napon csak elhordja,
Nem hagyván otthon esztét:
A Csiziót, a mely nélkül
Még az ördög is eltévül.

Tüszér Károly.

56a—c ábrák. További tréfás hirdetés a csizióról BARTALITSnál

méltó. Igen érzékletesen mutatja ugyanis azt a változást, amely a csizió átalakításával párhuzamosan e század elejére annak olvasóközönsége összetételében is beállott. A hagyományos csizió, valamint ennek átdolgozásai korábban szinte kizárólag a parasztság érdeklődését tartották szem előtt. BARTALITS azonban világosan felismerte, hogy a földművesek mellett kiadványainak vásárlói között egyre nagyobb a fontossága — különösen a fővárosban — a számszerűleg is egyre jelentősebb új osztálynak, az ipari munkásságnak.

A BARTALITS-cég telephelyének megválasztásánál is szemmel láthatólag követte igénytelen, de olcsó kiadványainak legfőbb vásárlóit. Működése első éveiben, 1867-ig Pest belvárosában a Lipót utca 5. sz. alatt vagyis a mai Váci utca déli felében, majd 1868-ban az ugyancsak belvárosi Sebestyén tér 2. sz. alatt dolgozott.⁶⁹ 1870-ben a nyomda valamivel kijebb, a Józsefvárosban üttötte fel sátorfáját az akkori Ötpacsirta utca 5. szám alatt. Ráadásul a kiadványokon BARTALITS Imre neve mellett szerepelt a „saját háza” megjelölés is, amely 1874-től azután eltűnt. A nyomda maga azonban maradt ugyanott. Az Ötpacsirta utcát 1875-től Eszterházy-nak hívták (1880-tól pedig a 12. sz. ház), ma Puskin nevét viseli. 1893-ban — rövid időre —

69. Ez a tér, amelyet — többek között — Búza-piacnak is hívtak, az Erzsébet-híd építése során eltűnt. Egykor a mai Molnár és Irányi utca találkozásánál helyezkedett el.

Szózat a jó magyar közönséghez!

Ez maradt meg egy munkásból, a ki egyletbe nem tartozott, páriuságot nem olvasott és az ellenséges sajtót még azzal is támogatta, hogy egy szerfölött olcsó sajt újságra fizetett elő, de a *Bartalits Imre* kiadásában megjelent s nála, valamint minden könyvkereskedésben csak 60 fillérért kapható **Legújabb és legnagyobb Csizió-könyvet** nem hozatta meg. Ezen bős mulasztásainál fogva minden tisztességes munkás úgy kerülte őt, mint a bűnét és minthogy senki sen: akart vele, sztrájkbontó léte, dolgozni, nyomorultan elpusztult. Most annyi pénze sincs, hogy elmenthesse magát. — Munkások, szíveljétek még azt, a mit elmondunk.

Utalva a fentiekre és az azokban rejlő hátrányokra, sürgősen felszólítunk mindenkit, hogy magának Bartalits Imre könyvkiadócégtől (Budapest, III., Remetehegy) egy könyvárjegyzéket hozasson, mit is levelező-lapon megkeresésre, a fenti czég ingyen és bérmentve szívesen küld meg bárkinek.

57. ábra. Tréfás hirdetés a csizióról BARTALITSNÁL

az Üllői út 25. szám (Köztelek) alatt dolgozott a műhely, majd 1894-től közvetlenül az első világháborút követő évekig az óbudai Remetehegyen.⁷⁰ A helyváltoztatásokból és azok időpontjaiból jól leolvasható, hogy a fővárosnak — különösen a kiegyezést követő — viharos fejlődésével párhuzamosan, az egyre inkább előkelővé és így drágává váló Belvárosból miként szorult ki a csak ponyvájáról ismert BARTALITS-nyomda egyre inkább a perifériára,

70. Ez utóbbi helyen a ponyva és népkönyv jellegű kiadványok előállítására és eladására mellett kocsmat is tartott fenn.

ezzel mintegy követve a kiadványait leginkább vásárló szegény és egyben műveletlen rétegeket Budapesten belül.

Visszatérve az 1904. évi csízio-átdolgozásra figyelemreméltó az a nagy igyekezet, amellyel a BARTALITS-cég ezt megjelentetése pillanatától hosszú éveken át szinte egészen az utolsó kiadványaiig újra meg újra hirdette. Talán nem elhamarkodott ebből azt a következtetést levonni, hogy eredetileg nagyobb érdeklődésre számítottak, és így a magas példányszámban előállított „csízio-könyv” sokáig terhelte a különben is lassan a megszűnés felé tántorgó vállalkozás raktárát. Ebben talán szerepe lehetett a megszo-
kottnál kisebb formátumnak és főleg az emiatt alkalmazott kisebb fokozatú betűtípusnak. Ez ugyanis az idősebb és nehezen olvasók számára a használatot nehezítette. Azonban arra is lehet gyanakodni, hogy BARTALITS, bármennyire is igyekezett potenciális vásárlói igényéhez a csízio-átalakítani, ez mégsem így sikerült.

MÜLLER IGNÁC CSÍZIOJA

Címszövege: „*Csízio. Az ember sorsát igazgató planéták leírása szóval és képpel. A csillagászati tudománynak rövid és értelmes leírása. A csillagok, üstökösök és égi jelek s a t. különféle természetéről arról, hogy mindenik hónapban micsoda rendet tartson az ember ételben, italban, alvásban és fürdésben.* Molnár J. irataiból magyarra fordítottatott és sok helyen meg bővítettett. Budapest, Müller Ignác kiadása.” A nyolcadrét alakú kis könyv bibliográfiailag ismeretlen.⁷¹ Az ezt megelőző borítékon, amely az OSZK példányán megtalálható, a szöveg a fentivel azonos, csak a „Molnár J.” kezdetű rész helyén Luna képe látható.

A kiadvány beosztása és tartalma — összevetve a hagyományos csízio-val⁷² és a BARTALITS-féle 1874. évi átdolgozással⁷³ — a következő: *A becses olvasóhoz. Isten kegyelmét és áldását kívánja a kiadó* című ajánlás *A csillagokról a jó embereknek* alcímet viseli (2. lap). Amíg a főcím csupán egyetlen, bár jelentős szóban tér el a csízio-tól („keresztény” helyett most „becses”), addig az alcím egészen új. Az ajánlás három bekezdésnyi szövegéből az első kettő a hagyományos csízio-ból származik: az első ott is az első, míg a második abban az utolsó bekezdés. MÜLLERNél tehát kimaradt a FILEMON-féle ókori história, amely nyilván a csízio-nak csak a korábbi századok akkor még jelentősebb arányban művelt olvasói számára mondhatott egyáltalában valamit. Az új harmadik bekezdés a csízio „Más előszó” c. részének második bekezdésével azonos. Tehát a bevezető rész teljes szövege — szinte szóról szóra — a csízio-jével azonos, de annak igen lerövidített változata.

Az öröknaptár és a „Cisio Janus” teljesen hiányzik, ami jól mutatja, hogy a cím „csízio” fogalma immár teljesen elvált az eredetileg nevét adó naptári rigmustól. Helyette a „Miként éljen s mit míveljen az ember az esztendőben s annak 12 hónapjában” (3—11. l.) címmel különböző alkalakra (pl. étkezéshez) adott tanácsok mellett időjárás-előrejelzések és a szü-

71. OSZK Phys. 1323 és Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár B 250/5(2).

72. Az 1875. évi kiadás: OSZK 176.130(5).

73. OSZK Ponyva 43/34.

letendőkre vonatkozó jóslatok olvashatók. Ezek egy része — jócskán lerövidítve — a csízio XXVI. fejezetéből származik. A kivonatoláshoz igénybe vehették a BARTALITS-féle átdolgozás XXII. fejezetét is, mert pl. a január hónapnál ugyanaz a vers olvasható. Megjegyzendő azonban, hogy az örök-naptárból — csupán annak bevezető részeéknél — megmaradtak a hónapok legfontosabb adatai (a nap és az éj hossza stb.).

„A tizenkét hónap időjárása” (12—13. l.) a hagyományos csízioából ismeretlen BARTALITS-féle XXXIX. fejezet csaknem egészen pontos átvétele. — „Az évnek négy szaka” (13—14. l.) a BARTALITS-féle XVI. fejezet szövegével azonos, amely a csízio XV. fejezetének átdolgozása. Itt már végleg elmaradt a már BARTALITS-nál is anakronisztikusnak ható latin nyelvű kis vers. — „Az esztendőnek elejéről” (14. l.) a csízio és nem a BARTALITS-féle III. fejezetnek átvétele. — „Az esztendőnek van 365 napja, 6 órája” (14. l.) a csízio öröknapotár februárja végén álló és a szökőévről szóló ismertetés, amelyet itt önálló fejezetté alakítottak. — „A szökő esztendőről” (15. l.) az előbbi téma most még a BARTALITS-féle IV. fejezetének átdolgozásában is olvasható. — „A csillagok a földtől milyen messze vannak és a planéták mily nagyok? (15. l.) a csízio elavult adatokkal terhes II. fejezetét követi csaknem egészen pontosan. — „Tábla, mely óránként bemutatja, melyik planéta uralkodik mind éjjel, mind nappal” (16. l.) a csízio VI. fejezetének szövegét csupán átstilizálással közli, amely azonban eltér a lényegét illetően a különben azzal azonos, BARTALITS-féle VI. fejezet fogalmazásától. Az ehhez csatlakozó táblázat mindhárom kiadványban egyformán helyet kapott.

„A planéták természete” (17—24. l.) a csízio VII. fejezetének szövegét dolgozta át, azonban a bolygók sorrendjében a BARTALITS-féle X. fejezet korszerű, heliocentrikus felfogását követi: „Mercur. Vénus. Mars. Jupiter. Saturnus. A nap. A hold.” — „A hold fényéből miként lehet az időjárást megjövendölni?” (24—25. l.) a BARTALITS-féle XV. fejezet viszonylag pontos átvétele, amely a csízio XIII. fejezetére támaszkodik. — „A szelekről” (25. l.) a csízio XVI. fejezetének a BARTALITS-féle XVIII. fejezethez hasonló, de azzal nem azonos, lerövidített átdolgozása. — „A karácsony napja” (25—26. l.) a csízio XXX. és XXXI. fejezetének a BARTALITS-féle XXVI. fejezethez közel álló, de attól eltérő fogalmazású lerövidítése. — „Az ember életrendjéről” (27—29. l.) címében azonos a BARTALITS-féle XX. fejezettel, de eltérő szövegezésében annak az alvásról szóló XXI. fejezetét is magában foglalja. Mindez a csízio XIX—XXII. részének kivonatos átvétele. — „Házi gyógyszer-tár” (29—32. l.) rövid, új szövegezésű bevezető után a BARTALITS-féle XXVII. fejezetnek viszonylag pontos utánnyomása, csupán a gyógyszer-sorrendjében különbözik mintájától. Nem tartalmazza azonban mintájának utolsó szakaszait a vérzés elállításáról, a fogfájás elleni szerekről, valamint a méh- és darázscsípés elleni orvosságról.

A MÜLLER-féle csízio mindkét ismert példánya itt véget ér. Tekintettel azonban arra, hogy mind a hagyományos csízio, mind a BARTALITS-féle átdolgozás még számos témáról tartalmazott részeket, elvben nem zárható ki, hogy MÜLLER kiadványa is folytatódott a ma ismert két íven túl. Bizonytalanná teszi a helyzetet még az is, hogy mindkét példányhoz további füzetek vannak hozzákötve meglehetősen bizonytalan eredettel.

A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár példányában⁷⁴ egy ívnyi, tehát 16 lapnyi további szöveg található közvetlen e MÜLLER-féle kiadvány után kötve. „Az ember sorsát a csillagzatok állásából meghatározni” ([1–11.] l.) témáját illetően ugyan igen közel áll a hagyományos csízó IX. és a BARTALITS-féle átdolgozás XII. fejezetével, azonban a hónaponként csoportosított szöveg ezekkel nem mutat összefüggést. Az ezt követő „A kath. egyház szentjeinek rövid névnapára” ([12–16.] l.) újszerű összeállításnak tűnik a csízó szemszögéből nézve, bár lényegét illetően ez sem teljesen idegen ennek öröknaptárától. Míg a MÜLLER-féle csízónak lapszámozása van, addig e lapok tetején ennek helyén öntött cífrából álló dísz látható. Ez mintha ellene mondana a két egymás után kötött kiadvány közötti összefüggésnek. Esetleg függeléknek szánták? Sajnos az ívjelek hiányoznak, így biztos eligazítást innen sem lehet nyerni.

Az OSZK példánya⁷⁵ is zavarosan összekötött. A fentiekben részletesen ismertetett 32 lap terjedelmű csízót követően ugyanannak a nyomtatványnak második ívéből a következő lapszámozással ellátottak találhatók: 29–32., 17–28., 25–32., 17–24. Tehát ebből az ívből — felbolydult sorrendben — összesen három példányt is belekötöttek e kis füzetbe, amelynek legvégén 49–64., ill. 81–96. lapszámozással egy álmoskönyv két íve is található. A 81. lap alján álló hatos ívszám mintha elhatárolná a csízót az álmoskönyvtől: utólag önkényesen összekötött íveknek tűnik. Mindezt azonban feltehetően még MÜLLERNél követték el, mert a végén álló borítólap összefügg a már ismertetett és „Csízó” címet viselő, elől álló borítéklappal. Mindkettő „Müller Ignác” könyv- és papírkereskedő nevét, ill. hirdetését viseli, akinek üzlete „Budapest, VI. Laudon- és Király-utca sarkán” volt található. Tovább bonyolítja a dolgot, hogy a MÜLLER-féle „Csízó” harmadik lapjának alján a „8*” ívjel látható, mintha ezt megelőzően hét másik ív is tartozott volna a kiadványhoz.

Ennyi sok bizonytalanság ellenére is az tűnik a legvalószínűbbnek, hogy a MÜLLER-féle csízó eredetileg is csak 32 lapot tartalmazott, mert mindkét ismert példánya ma ennyit tartalmaz. Ezt látszik megerősíteni MÜLLER hirdetése is,⁷⁶ amely az ugyancsak 32 lap terjedelmű *Szerencsekönyv*-ét 25 krajcárért, míg a *Csízó*-t 20 krajcárért kínálta. Feltehető, hogy a hozzájuk kötött ívek hasonló jellegű, de más kiadványokból származnak.

Végignézve a MÜLLER-féle csízó összevetését a hagyományossal és a BARTALITS-féle átdolgozással megállapítható, hogy egyrészt terjedelmében azoknál jóval rövidebb, másrészt minden része visszavezethető e két másik kiadványra. A MÜLLER-féle szerkesztő mindkettőt igénybe vette, de az átemelt részekben jelentős mértékű stilizálást hajtott végre.

MÜLLER Ignác csízója elején (3–11. l.) a 12 állatövi csillagkép szimbolikus rajza látható azok csillagászati jelével együtt. A 25×25–29 mm méretű keret és az abban látható 18–20 mm átmérőjű kör közötti mező sűrű vízszintes sávozású, amelyben fehéren maradt, levészzerű díszek láthatók (58–69. ábra). A hét bolygó képe (17–24. l.) közül öt az egységes stílus-

74. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár B 520/5(2).

75. OSZK Phys. 1323.

76. OSZK 11.377/1–2.

58—69. ábrák. Az állatövi jelek sorozata MÜLLERNÉL

jegyek alapján összetartozónak tűnik: Mars, Jupiter, Saturnus, a Nap és a Hold (19—24. l.). Valamennyi keret nélkül 52—55×41—43 mm méretű. Két jellemzője is akad e sorozatnak: az egyik a — különösen a ruházatoknál tapasztalható — dús vonalkázás, a másik az alakok körül elhelyezkedő, pamacszerű felhőfoszlányok (70—74. ábra). Ezekről erősen eltér Mercurius kevés vonallal megrajzolt, 63×44 mm méretű képe (17. l.), amely az egykori keretnek csak nyomait viseli (75. ábra). Venus ábrázolása (18. l.) kifejezetten szokatlan, eredetileg nyilván nem a klasszikus istennőt kívánták ezzel illusztrálni, ezért itteni felhasználása másodlagosnak tekinthető. A 63×46 mm keretbe zárt metszeten (76. ábra) a nem túl ügyes mester tetőtől talpig felöltözött nőt rajzolt, aki sután széken ülve az asztalra könyököl, míg másik kezében levelet vagy könyvet tart. Úgy tűnik, hogy a kép eredetileg inkább valamilyen história szomorkodó hősnője volt, semmint a szerelem és vonzó nőiség istennője.

Tehát a MÜLLER-féle csízió nem csupán szövegében, de illusztrációiban is csak részben követte vagy vette át a hagyományos csíziót, ill. a BARTALITS-féle átdolgozást. Ezt a rostálást, nem túlságosan igényes szerkesztési munkát a címlap szerint „Molnár J.” végezte, akinek „irataiból magyarra fordított és isek helyen meg bővített”. Itt először is a hagyományos csízió címében is feltüntetett „Királyhegyi János”-ra lehet gondolni vagyis Joannes REGIOMONTANUS-ra, akinek eredeti neve Johann MÜLLER vagyis

70—76. ábrák. A bolygók
sorozata MÜLLERNÉL

magyarrá fordítva MOLNÁR János. Ennél nagyobb azonban a valószínűsége annak a feltevésnek, hogy az összeállító maga a kiadó vagyis MÜLLER Ignác volt. A fordításra történt hivatkozás a címszövegben inkább csak az ilyen jellegű népkönyvekben szokásos és jól bevált fogásnak minősíthető, amely a vevők érdeklődését volt hivatott felkelteni. Reálisnak tűnik, hogy MÜLLER Ignác családnevét magyarrá fordította, keresztnevének pedig csupán betűjelét tette ki, hiszen az „Ignác” nem kifejezetten magyaros jellegű. Megerősíteni látszik ezt a feltevést a „Müller Ignác népies könyvtára” elnevezésű sorozat, ill. annak két, ismert tagja:⁷⁷ az egyik a *Szerencsekönyv* című sorsvetőkönyve,⁷⁸ a másik az ő vőfélykönyve. Összeállítóként ezeken „Molnár Ig.”, ill. „Molnár I.” szerepel.

További gond a MÜLLER—MOLNÁR-féle csízió megjelenési ideje. Az OSZK példánya⁷⁹ a növedéknapló tanúsága szerint 1903. február 25-én MÜLLER Ignác antikváriustól vétel útján került beszerzésre. Szükségszerűen ez előtt az időpont előtt kellett tehát elkészülnie a kis könyvnek.⁸⁰ A szövegösszevetésből egyértelműen megállapítható, hogy a MÜLLER-féle csízió nyelvén jóval modernebb, mint az 1874. évi BARTALITS-féle átdolgozás.⁸¹ A fentiekben említett „Müller Ignác népies könyvtára” című sorozat eredeti borítékain MÜLLER jelentős számú és hasonló, népkönyvjellegű kiadványainak jegyzéke található, amelyen a *Csízió* is szerepel. A borítékon az arázás forint-krajcárban olvasható. Mind ez a körülmény, mind az, hogy e sorozatból a fentebb már említett *Szerencsekönyv*-et PETRIK Géza az 1885 és 1900 közötti ciklusban regisztrálta, arra enged következtetni, hogy MÜLLER csíziója a 19. század legvégén jelent meg.

BÁLINT LAJOS CSÍZIÓJA

A hagyományos csízió a mostani tanulmány első részében ismertetett ellenlábait tehát mind jócskán túlélve végül is az átdolgozások sorsára jutott, amelyekről közvetlenül ezt megelőzően esett szó. „Az öregkori végelgyengülés” félreismerhetetlen jeleként értelmezendő folyamattal párhuzamosan megkezdődött maga az „agónia” is, a csízió „életének” utolsó stádiuma. Ekkor a csíziót már önálló átdolgozással sem tekintették megmenthetőnek, hanem csak több-kevesebb elemét igyekeztek áttemelni más, kelendőbb kiadványba, annak csupán részeként. Az ehhez felhasznált főmű többnyire az álmoskönyv volt. E két, eredetileg önálló és egymástól független kiadvány összefonódására jó példa a csízióknak időrendben az az utolsó ismert átdolgozása, amelynek ismertetésére az alábbiakban kerül sor.

77. OSZK 11.377/1—2.

78. *Magyar Könyvészet* 1886—1900. Szerk. PETRIK Géza. Bp. 1908, 567. l.

79. 71. jegyzet.

80. Furcsa, hogy e kötetet a kiadótól megvették, és tőle, ill. a fel nem tüntetett nyomdásztól nem kötelespéldány formájában, tehát ingyen szerezték meg. — Az OSZK 1903. II. napló 63. sz. szerint további 13 könyvvel együtt összesen nyolc koronát adott érte a könyvtár.

81. Jó példa erre, hogy BARTALITS régies „hold-újság” helyett MÜLLERNÉL következően a korszerű „újhold” olvasható.

Még a 19. század legvégén kezdte BÁLINT Lajos, budapesti kiadó a *Legújabb képes álmokkönyv* című könyvet megjelentetni. Amint ez a népkönyvek esetében immár évszázadok óta bevált szokásnak mondható, a könyvön évszám nem található. Ez ugyanis sok esetben az eladás kerékkötőjévé válhatott volna. A legrégebb kiadást a magyar nemzeti bibliográfia 1899-ből tartja nyilván.⁸² Valóban ebben az esztendőben szolgáltatták be kötelespéldányként ezt a „Kálmán M. és társa” nyomda által előállított és az említett BÁLINT Lajos által kiadott „*Legújabb képes álmokkönyv*”-et.⁸³

A 64 lap terjedelmű kiadvány első kétharmada kizárólag álmokkönyv: „Előszó” (2. l.) — „Az éjjeli álmoknak, jelentéseknek és látásoknak magyarázata és megfejtése a, b, c sorrendben” (3—47. l.). Ennek szemléltetésére az álmokkönyvek további szerves részét képező és a lutri céljait is szolgáló, 90 számozott illusztráció található a kis könyvecske végén „Itt következnek az álommagyarázó képek” címmel (53—64. l.). Ezt megelőzően mindössze hat lapon — vagyis az egész terjedelemnek nem is egészen egytizedén — más, a szorosabb értelemben vett álmokkönyvhöz nem tartozó, babonás jóslások olvashatók: „A mindennapi éhomra való trüsszentések fejtegetései” (48—49. l.) — „Szerencse-tábla” (49. l.) — „Természeti észlelések az ember alkatáról” (50—52. l.) — „Jegyzéke a szerencse és szerencsétlenségi napoknak” (52—53. l.). E meglehetősen vegyes tartalmú írások közül csak egy, bár éppen a legterjedelmesebb rész (50—52. l.) emlékeztet a hagyományos csizió asztrológiai jövendöléseire. Ez az egyes csillagképek alatt születettek természetéről szól, és a 12 állatövi jel primitív kivitelű képe illusztrálja. Mindez a magyar csizió „Az égi XII jeleknek természetéről” szülő IX. fejezetének havonként mindössze egyetlen mondattá zsugorított kivonata.

Igen sikeresnek bizonyulhatott ez a BÁLINT-féle álmokkönyv, mert a következő másfél évtizedben gyors egymásutánban majd minden esztendőben újra meg újra közreadták. Az évszámot továbbra sem tüntették fel, így az egyetlen eligazítást az az esztendő jelenti, amelyben a kötelespéldányt beszolgáltatták. A ma ismertek ezek közül 1910. évvel bezárólag a következők: 1900,⁸⁴ 1903,⁸⁵ 1904,⁸⁶ 1906,⁸⁷ 1910.⁸⁸ A magyar nemzeti bibliográfia ezzel szemben csupán egyetlen, évszám nélküli tétel alatt regisztrálta ezeket a kiadásokat.⁸⁹ A BÁLINT-féle álmokkönyv a világháború évéig a következő esztendőkből is sorra megjelent: 1911-ben,⁹⁰ 1912-ben⁹¹ és 1913-ban.⁹² Az évszámot továbbra is csak a kötelespéldánynapló és nem maga a kiadvány

82. 78. jegyzet 14. l.

83. OSZK L. eleg. m. 246r.

84. OSZK Phys. 578k.

85. OSZK L. eleg. m. 246r (bis).

86. OSZK Phys. 578ha.

87. OSZK Phys. 578nc.

88. OSZK L. eleg. m. 246r (ter).

89. *Magyar Könyvészet 1901—1910.* Szerk. PETRIK Géza. I. köt. Bp. 1917, 19. l.

90. OSZK Ponyva 38/69.

91. OSZK Phys. 578if.

92. OSZK Phys. 578ig.

árulja el.⁹³ E másfél évtized során megjelent^{93a} számos kiadás két csoportra oszlik, miután az 1906. évben megjelent⁹⁴ felépítése némileg eltérő a fentebb már leírt korábbiakétól. Az ekkori átdolgozás során több rész került be az előző változathoz képest a hagyományos csízióból, ill. a BARTALITS-féle átdolgozásból⁹⁵: „Előszó” (2. l.) végére toldás került. — „Az éjjeli álmoknak, jelentéseknek és látásoknak magyarázata és megfejtése abc-sorrendben” (3—43. l.) terjedelme átszövegezéssel és áttördelelssel a korábbiakéhoz képest lerövidült. — „A nap járása a tizenkét jegyben” (43. l.) amely a BARTALITS-féle XI. fejezettel azonos vagyis a csízió VIII. fejezetének táblázata magyarázó szöveg nélkül. — „A mindennapi éhomra való trüsszentések fejtegetése” (44—45. l.) — „A föld kerekességéről, nagyságáról és szélességéről” (45. l.) betűszínt azonos BARTALITS I. fejezetével. — „Szerencse-tábla” (46. l.) — „A kártyavetés mestersége” (47—48. l.) — „A nap kezdete” (49. l.) egyetlen félmondat kihagyásával megegyezik BARTALITS V. fejezetével. — „Azon tábla, mely óránként mutatja, melyik planéta uralkodik, mind éjjel, mind nappal” (49. l.) a csízió és BARTALITS VI. fejezetéből csak a táblázat. — „Holdfényből, hogy lehet az időjárást megjósolni?” (50. l.) azonos BARTALITS XV. fejezetével. — „Az évszázadról” (50—51. l.) — „Az ünnepekről” (51—52. l.) — „Természeti észleletek az ember alkatáról” (53—56. l.) a korábbi BÁLINT-féle jóskönyvben is szerepelt már. A hagyományos csízió IX. fejezetének a születendő gyermek várható jellemére vonatkozó és egyetlen mondatra szorított kivonata. — „Jegyzéke a szerencsés és szerencsétlen napoknak” (56—57. l.) — „A képek szerencse-számai” (57—64. l.).

A fentiekből tehát kiderül, hogy míg korábban a BÁLINT-féle rövid álmoskönyv csupán egyetlen részt vett át kivonatosan a hagyományos csízióból, addig az új szerkesztés során abba további négy fejezet is került be teljes egészében a BARTALITS-féle átdolgozásból, valamint egy táblázat, amely mind az eredeti csízióban, mind BARTALITS-nál megtalálható. Ez tehát határozott lépésnek tekinthető a csízió 1874-ben korszerűsített szövegének életben tartására.

Ebből az összeállítású BÁLINT-féle álmoskönyvből három szövegváltozat is ismeretes. Jóllehet ezek szinte szóról szóra, és sorról sorra megfelelnek egymásnak, egy helyen, „Az évszázadokról” című fejezet utolsó bekezdésében (51. l.) ez a különben időtlennek szánt könyvecske konkrét évszámot közöl: „Kezdték pedig az emberek számlálni a mi mostani esztendeink sorát a Krisztus születésének esztendejével, mely ezelőtt 1842 esztendővel történt,

93. Érdekes módon az 1903-ban és 1904-ben, az 1910-ben és 1911-ben, továbbá az 1912-ben és 1913-ban beadott példányok pontosan ugyanarról a szedésről készültek. A magyarázat vagy az, hogy feleslegesen küldtek be újra kötelepéldányt, vagy tévedésből az előző évből.

93a A kiadvány meglehetősen hű, német nyelvű változata: *Neuestes Illustrirtes Traumbuch* címmel látott napvilágot, amelyből hiányzik a „mindennapi éhomra . . .” c. fejezet. Az illusztrálás céljaira is ugyanazokat a dűcokat használták, mint a Bálint-féle magyar nyelvű kis álmoskönyvben, hiszen mindkettő a Kálmán-féle nyomdában készült. Az 1904-ben az OSZK-ba került kötelepéldányának jelzete: Phys. 1665a.

94. OSZK Phys. 578nc.

95. Az összehasonlítás alapjául az 1875. évi BAGÓ-féle (72. jegyzet), ill. az 1874. évi BARTALITS (73. jegyzet) kiadás.

és így mostan — a 18-dik század betelvéen — már a 19-dik évszázadban élünk.” Így olvasható ez az 1906-ban megjelent, először átdolgozott kiadásban.⁹⁶ Azonnal szembeötlő, hogy ez teljesen anakronisztikus volt már megjelenése pillanatában. Úgy tűnik, hogy a szerkesztő, aki átalakította a kiadvány szerkezetét mechanikusan átvett valamilyen öreg, több mint fél-évszázados szöveget az akkori pontos évszámmal, nem gondolva annak teljesen meghaladott voltára. Az 1910-ben közreadott kiadásban azután ezt a hibát észrevéve a számokat kijavították 1908. évre, ill. 19. és 20. századra.⁹⁷ E konkrét évszám azután arra kényszerítette BÁLINTOT, hogy a későbbi kiadásokban újra változtasson. Így került 1912-től a korábbi 1842, ill. 1908. helyére az 1911. évszám.⁹⁸

Az 1911—1920. évek összefoglaló nemzeti bibliográfiája csupán egyetlen tételben és a következő szöveggel regisztrálta a BÁLINT-féle álmoskönyvet: „*Legújabb képes álmoskönyve*. Bp. 1912/13. Kálmán M. 64, 126 [3] l.”⁹⁹ A kiadó helyett tehát a nyomdász neve nyert feltüntetést. Mind az évszám, mind a terjedelem összetett megjelölést kapott. A megjelenés éve, ahogy erről már fentebb szó volt, nincs feltüntetve a BÁLINT-féle álmoskönyveken, így a bibliográfia nyilván a kötelezpéldány beszolgáltatásának esztendejét kívánta megadni. Ez esetben a leírás első fele az 1912-ben beszolgáltatott 64 lap terjedelmű példányra¹⁰⁰ illik, míg a másik fele egy 1913-ban megjelent és 126 számozott és két számozatlan lapot tartalmazó álmoskönyvet kívánt jelölni.

Valóban, a BÁLINT-féle kiadó, amely jelentős tevékenységet fejtett ki a ponyvakiadványok megjelentetése terén¹⁰¹, élt azzal a fogással, amely a századfordulón szinte állandó jelenségnek számított Budapesten és BARTALITS kapcsán e tanulmányon belül már részletes ismertetést nyert. Ez abból állt, hogy az egyszer kinyomtatott íveket különböző kiadványok részeként felkötve adták közre. Így járt el a *Legújabb képes álmoskönyv* esetében is BÁLINT. Az eredetileg elkészült 64 lap terjedelmű négy ívhez pontosan ugyanennyit tett hozzá, amivel azután a terjedelem összesen 128 lapra nőtt. Bár a címben — lévén az az első, változatlanul átvett rész elején — nem történt módosítás, ezzel mégis életre hívta a korábbi kis álmoskönyvvel párhuzamosan a terjedelmesebb változatot is.

Már az 1901—1910 közötti évek retrospektív nemzeti bibliográfiánkban található két adat, amely erre a bővített kiadásra vonatkozik: „*Legújabb képes álmoskönyve*. Bp. é. n. Kálmán M. és tsa ny. (8r. 120 l.)” — „*Legújabb képes álmoskönyve*. 18. 11. 7. 28. 64. Bp. é. n. Bálint Lajos. (8—r. 126, 2 l.)”¹⁰² Akad is olyan kiadvány az 1910. évben beszolgáltatott kötelezpéldányok között, amelyre a fenti leírások — némi kiigazítással — ráillenek.¹⁰³

96. 95. jegyzet.

97. OSZK L. eleg. m. 246r (ter) — Ponyva 38/69.

98. OSZK Phys. 578if és Phys. 578ig.

99. *Magyar Könyvészet 1911—1920*. Sajtó alá rendezte Kozocsa Sándor. II. köt. Bp. 1942, 17. l.

100. 91. jegyzet.

101. 43. jegyzet 321. és 341. l.

102. 89. jegyzet.

103. OSZK Phys. 587hp.

A két tétel nyilván ugyanarra a kiadványra vonatkozik, amelyet a bibliográfia először a nyomdász, majd másodszer a kiadó neve alatt közölt. Az első leírásban olvasható 120 lap terjedelem feltehetően sajtóhiba, hiszen a nyolcadrét alakú nyomtatványok esetében nyolc ív nem ennyit, hanem 128 lapot tesz ki. A második tételben olvasható számsor nem más, mint e kiadvány valamennyi címlapján a szedett szöveg alatt figyelemre méltó illusztrációként álló jós kitárt kezei között tartott széles szalagon látható számok.¹⁰⁴ Ez utal ugyanis a késői álmoskönyveknek arra a másodlagos funkciójára, hogy álmofejtésen kívül azok „számértékét” is közli. Ez módot nyújtott a hiszékeny embereknek, hogy a mai lottó ósén, az egykori lutrin ezeket a megálmódott számokat megjátsszák.

Azonosítva a fentiekben a hivatkozott bibliográfiai leírásokat az említett példánnyal, következnek ez utóbbinak részletes ismertetése. Ennek a bővített kiadványnak első 64 lapja, amint ez a fentiekben már kifejtést nyert, nem más, mint az önállóan is megjelent kis álmoskönyv 1906 utáni vagyis új szerkesztésű változata, amely már jelentős arányban tartalmaz csíziószerű részeket. A könyvecske másik fele, amely a továbbfejlesztést jelentette, a következő részekből áll: „A tizenkét hónap magyarázata” (65–70. l.) a csízió öröknaptár részének rendkívül leegyszerűsített változata, amely nem hogy a „Cisio Janus”-t, de egyáltalában a hónapok napjait sem tartalmazza. Viszont hónapvers közlésével a legrégebb csíziókra és naptárakra mutat vissza.¹⁰⁵ — „A csillagászat tudománya” (71–72. l.) sem a hagyományos csízióból, sem a BARTALITS-féle átdolgozásból nem ismeretes, de azok témájához közelítő, új szöveg. Korszerű, ismeretterjesztő jellegű szövegére, amellyel a babonás felfogás ellen küzdött, az utolsó bekezdés igen jellemző: „A világ végét sem csillagokból, sem másból nem lehet előre megjósolni”. — „Az uralkodó planéták” (73. l.) c. rész a hagyományos csízió II. fejezetével azonos, csupán a rövid, első bekezdés maradt el. — „Az esztendő elejéről” (74. l.) csak címében azonos a csízió III. fejezetével, de szövege új. Az átmenő évekre közölt példái: „1894/5, 1895/6”. Ez is mintha arra utalna, hogy az átdolgozás korábbi szövegeket használt fel, akárcsak az 51. lap kapcsán már említett esetben. De az sem zárható ki, hogy a BALINT-féle bővített összeállítás már jóval a ma ismert legkorábbi, 1910. évi kiadás előtt keletkezett. — „A hét planéta természetéről” (75–81. l.) a csízió VII. fejezetének erősen rövidített kivonata, amely — ellentétben a BARTALITS-féle átdolgozással — megtartotta mintájának elavult, geocentrikus szemléletét a bolygók felsorolásának rendjében. — „Meddig lesz fönn a hold?” (82. l.) a csízió XII. fejezetét közli a BARTALITS-féle kiadás XIV. fejezetében olvasható fogalmazásban, amelynek ez pontos utánnomata. — „A hét planéta milyen időt jelent?” (83. l.) a csízió XI. fejezetének átvétele, amelyet a BARTALITS-féle átdolgozás kihagyott. „Az elemekről. Az esők.” (83–84. l.) csak címében emlékeztet a csízió XVII. fejezetére, de tartalma merőben új: modern felfogásban magyarázza a babonás hiedelmek alapjait

104. 43. jegyzet 217. l.

105. A januári kezdősor: „A jó gazda gondja soha meg nem szűnik.” Ez a hónapvers ismeretlen a csízióból.

szolgáló különleges esőfajtákat: „vér-eső, béka-eső, kénkő-eső, tinta-eső” stb. — „A villámlás” (84—85. l.) c. fejezetnek csak a témája felel meg a csízio XXXIV. és XXXV., ill. a BARTALITS-féle átdolgozás XXXIII. fejezetében olvashatókkal. Korszerű természettudományos szemléletével azért nyilván az utóbbihoz áll közelebb. — „Az időjárás nem boszorkányság” (86—87. l.) részben prózában, de ezt követően terjedelmesebben, kilenc versben tapasztalaton alapuló időjárási előrejelzéseket ad, amelyekhez hasonlókat a csízio XXXII., ill. BARTALITS-féle átdolgozásának XXXVI. fejezete tartalmaz. Ez a BÁLINT-féle szöveg azonban ezektől teljesen eltérő. „Hogyan óvakodj a tüztől” (87—89. l.) — „Az állatok betegségére való szavatosság” (90. l.) — „Időjárási tapasztalatok” (90—92. l.) c. fejezetek szövege ismeretlen mind a csízioból, mind a BARTALITS-féle kiadványból. — „Az állatok hűsége” (92—93. l.) — „A jó egészség regulái” (94. l.) csupán témájában hasonlít a csízio XIX., ill. a BARTALITS-féle XX. fejezetre, de azoktól teljesen független, új szöveg. — „A levegőről” (94—95. l.) — „A ruházatról” (95—96. l.) — „Az evésről” (96—97. l.) csak tartalmában, de nem szövegében mutat összefüggést a csízio XXI. és a BARTALITS-féle átdolgozás XX. fejezetével. — „Az ivásról” (97—98. l.) az előzőhöz logikusan csatlakozik, ennek ellenére nincs előzménye az összevetés alapjául szolgáló másik két kiadványban. — „A tisztaságról” (98—99. l.) ugyancsak témájában egyezik a csízio XXII. és a BARTALITS-féle XXI. fejezettel, de fogalmazása mindkettőtől merőben eltérő. — „Gyors segítség némely eseteknél” (100—101. l.) csupán tartalmi összefüggést mutat a BARTALITS-féle XXVII. fejezettel. — „A jó gazdálkodás regulái” (101—103. l.) csak tematikusan áll a csízio XXXIX. fejezetével kapcsolatban. — „A veteményes kert ellenségei” (103. l.) — „A gyümölcsfák ellenségei” (104. l.) — „A szőlő műveléséről” (105. l.) — „A lovak gondozása” (106—107. l.) csupán érinti a csízio XLIV. és BARTALITS XXVIII. fejezetének témáját, de azoktól teljesen független. — „Kitűnő népmondások” (107—109. l.) ugyanúgy közmondások gyűjteménye, mint a BARTALITS-féle XL. fejezet, de egészen más népi bölcsességekből áll. — Physiognomia. (A külsőről hogy lehet megismerni az ember természetét.) (109. l.) tartalmában fedi, de fogalmazásában teljesen eltér a csízio XXVIII. és BARTALITS XXIV. fejezetétől. — „Az esőcsinálás” (110—112. l.) — „A gyúlékony anyagokról” (112—113. l.) — „A növényekről” (113—115. l.) — „A méz gyógyító ereje” (115—116. l.) — „A sertés hizlalása” (116—117. l.) — „Milyen időt kapunk?” (118—120. l.) két korábbi részhez (86—87., 90—92. l.) hasonlóan a csízio XXXII., ill. BARTALITS XXXVI. fejezetének témájához áll közel. — „Végrendelet” (120—121. l.) — „A váltó” (121. l.) — „A kezes” (122. l.) — „A kamat” (122—123. l.) — „Ha végrehajtanak” (123—124. l.) — „A hasznos madarak” (124—126. l.) Ez az utolsó hat szövegrész korábbról ismeretlen. — „Tartalom” (127—128. l.).

A fentiekből kiviláglik, hogy amíg a BÁLINT-féle kiadvány önállóan közreadott első felében a címet adó álmoskönyv témája az uralkodó, addig a bővítmény jellegű második felében a hagyományos csízioiban, ill. a BARTALITS-féle átdolgozásban szereplő, továbbá az ezekhez hasonló tárgyú szövegek alkotják a túlnyomó többségét. Így a bővített álmoskönyv összességében már sokkal inkább tekinthető csíziónak, semmint álmoskönyvnek. Utal is

erre az OSZK egyik példányában¹⁰⁶ fennmaradt eredeti, zöldesszínű borító. Ennek címe: *Legnagyobb képes perzsa—egyptomi álmoskönyv és csizió. A csillagászat, jövődőlés és hasznos emberismeretek tudományának ismertetése.* (77. ábra.) Elképzeltető, hogy Bálint előzetesen ilyen címmel jelentette meg ezt a könyveskéjét, amelynek legkorábbi, ismert kiadása ma 1910-ből származik, és belső címlapja már nem említi a csiziót.

A BÁLINT-féle kiadványban, bár jelentős részeket vett át a hagyományos csizióból, ill. a BARTALITS-féle átdolgozásból, mégis sok önálló vonás ismerhető fel. Tehát amíg MÜLLER csak az említett két előzményre támaszkodott, addig a BÁLINT-féle átdolgozás más forrásokat is igénybe vehetett, ill. a korábbiaktól független szerkesztés jegyeit mutatja. Figyelemre méltó, hogy az 1904. évi BARTALITS-féle kiadás hatása nem mutatható ki benne. Ez vagy annak tudható be, hogy BÁLINT nem ismerte, ill. nem kívánta igénybe venni, vagy annak, hogy a szerkesztés már korábban megtörtént. Ez utóbbi feltételezést látszik erősíteni az ismertetés során már említett két, 19. századi évszám, amely azonban a források mechanikus átvételéből is eredhet. Bár több részlet (pl. a források kérdése) nem teljesen tisztázott, az azonban kétségtelen, hogy a bővített, BÁLINT-féle kiadvány azoknak a rétegeknek számára készült, amelyek a korábbi csiziót ismerték és használták.

Érdeemes felfigyelni arra is, hogy a BÁLINT-féle új szövegek szinte kizárólag a régi csizió érdeklődési körébe vágó gyakorlati tanácsokat adtak mindenek előtt a földműveseknek, az utolsó lapokon azután szükségesnek látta a szerkesztő, hogy a kapitalista-liberális korszaknak a századfordulóra kialakult és különösen a tanulatlan, ill. szegény néprétegeket veszélyeztető jelenségeit mintegy jogi tanácsadás formájában magyarázza: „Végrendelet. — A váltó. — A kezes. — A kamat. — Ha végrehajtanak”. (120—124. l.)

Őriz még az OSZK két további ilyen bővített, 128 lap terjedelmű kiadást is: az egyiket¹⁰⁷ 1911-ben, a másikat¹⁰⁸ 1913-ban szolgáltatatták be kötelesepéldányként. Ez utóbbira vonatkozhat az 1911—1920. évek retrospektív nemzeti bibliográfiájában a fentiekben már említett, összesített leírás második fele.¹⁰⁹ E bővített változat három példányában jól érzékelhető a külön-külön kinyomtatott kétszer négy-négy ívből, azaz 64—64 lapból történt utólagos összeállítás. Ugyanezt erősíti a 64. lapon alul, tehát az összerakás után éppen a kötet közepén olvasható nyomdászmejelölés: „Nyom. Kálmán M. és Társa Budapest, Vadász utca 26.”

Az 1910. és 1911. évi bővített kiadás példányának első fele egymással azonos, és egyben pontosan megegyezik az ezekben az években önállóan is közreadott kis álmoskönyvvel.¹¹⁰ Ezek mindegyikében az 51. lapon a fentiekben már ismertetett 1908. évszám olvasható. Az 1913. évi bővített kiadásban itt az 1911. évszám látható, és ezzel azonos a kis álmoskönyv 1912. és

106. 103. jegyzet.

107. OSZK Phys. 578ia.

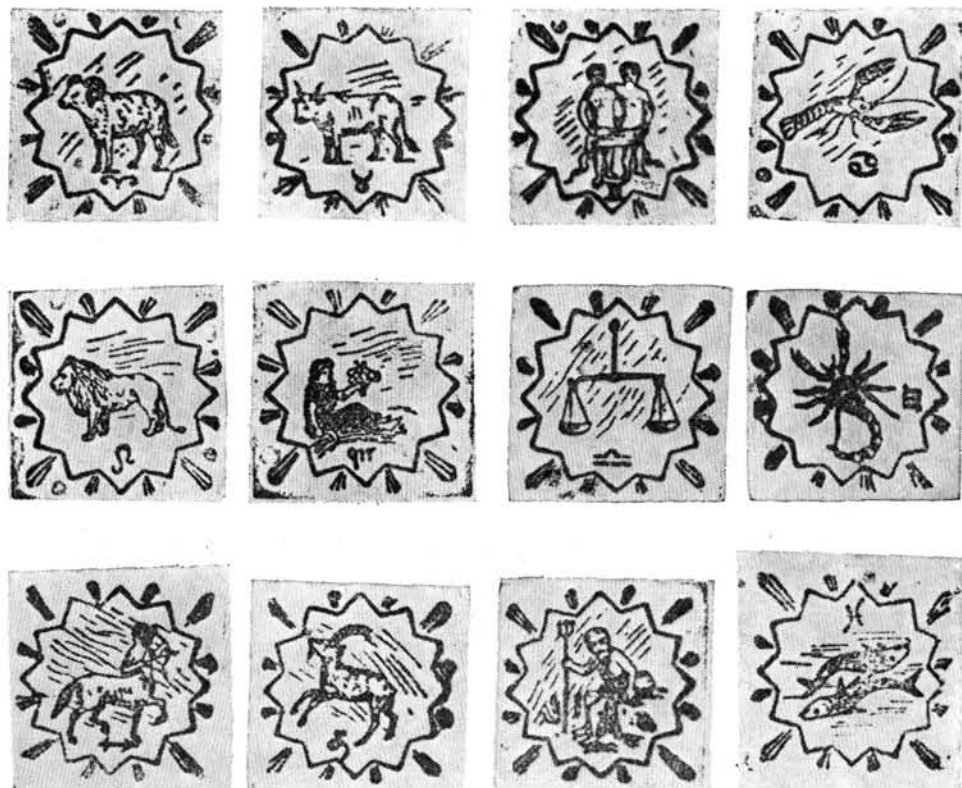
108. OSZK Phys. 578ii.

109. 99. jegyzet: „*Legújabb képes álmoskönyv.* Bp. 1912/13. Kálmán M. 64., 126. [3.]1.” — Nyilván a végén álló lapszám helyesen [2].

110. OSZK Phys. 587hp és Phys. 578ia, ill. L. eleg. m. 246r és Ponyva 38/69.

77. ábra. Álmoskönyv és csizió címlapja BÁLINTNÁL

78—89. ábrák. Az állatövi jelek első sorozata BÁLINTnál

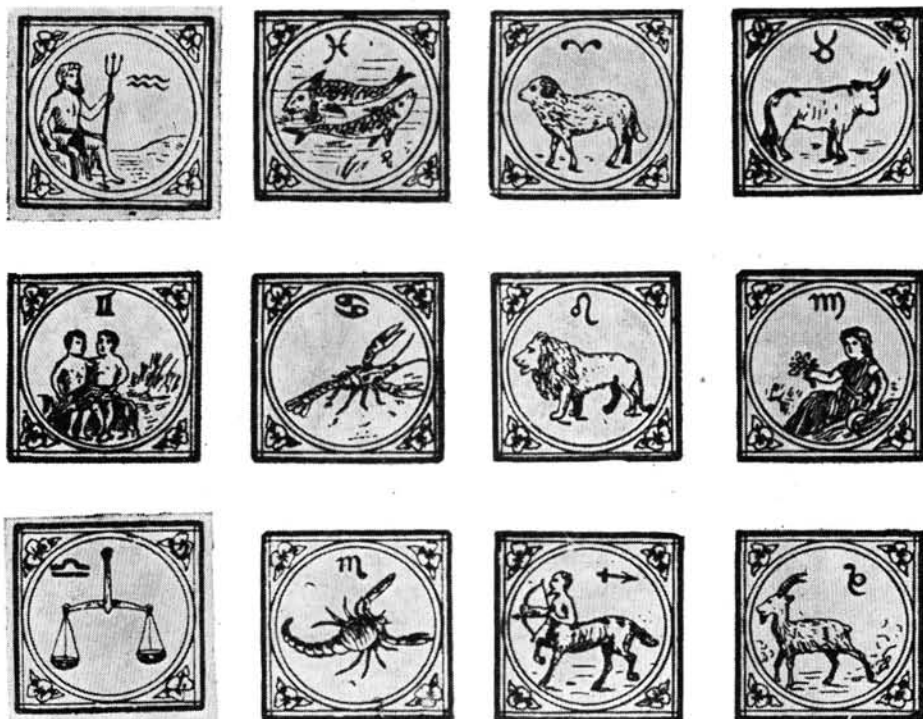
1913. évben beszolgáltatót példányaival.¹¹¹ Pontosán ennek fordítottja tapasztalható a kötet bővítmenyeként kiadott második felében vagyis a 65—128. lapok esetében. Itt ugyanis az 1910. évi kiadás különbözik az 1911-ben és 1913-ban megjelenttől.¹¹² A két utóbbi egymással azonos nyomat. Az eltérő szedés — azon kívül, hogy a szöveg betűtípusai sem egyeznek — legkönnyebben arról ismerhetők fel, hogy a „szőlő” szó a későbbi változatban a mai helyesírásnak megfelelően, míg a korábbi „szöllő” alakban olvasható a 105. lapon.

A fentiekben is jól megfigyelhető tehát az a korabeli gyakorlat, amelyről a fentiek során már többször is szó esett, vagyis hogy a korábban ki-nyomtatott íveket különböző kiadványokhoz és különböző időben használták fel. Mind az első 64, mind a második 64 lapból egyaránt két-két szedés készült, amelyeket azután 1910 és 1913 között legalább hét alkalommal, ill. változatban jelentettek meg.¹¹³

111. OSZK Phys. 578ii, ill. Phys. 578if és Phys. 578ig.

112. OSZK Phys. 587hp, ill. Phys. 578ia és Phys. 578ii.

113. A rövid változat 1910., 1911., 1912. és 1913., a bővített 1910., 1911. és 1913. években.

90–101. ábrák. Az állatövi jelek második sorozata BÁLINTnál

E BÁLINT-féle kiadványok képei közül a következőkben csakis a hagyományos csízióból jól ismert illusztrációk kerülnek ismertetésre,¹¹⁴ míg a szorosabb értelemben vett álmoskönyvei figyelmen kívül maradtak. A „Természeti észleletek az ember alkatáról” c. fejezet (53–55. l.)¹¹⁵ illusztrálására a 12 csillagkép átlagosan 26×26 mm méretű, meglehetősen primitív rajza szolgált. A képek — azok csillagászati szimbólumaival együtt — egy-egy kb. 24 mm átmérőjű, 12 ágú csillagba zárva láthatók. Minden csillagszár tövéből kifelé indul egy-egy — összesen tehát 12 — átlagban három vonásból álló sugár (78–89. ábra). A hangsúlyozottan csíziójellegű bővítés első fejezete „A tizenkét hónap magyarázata” címet viseli. Hónapképek helyett itt is a 12 csillagkép áll a szöveg között, ezek azonban egészen mások, mint az előző sorozat (65–70. l.). Az átlagosan 25×25 mm méretű képek emlékeztetnek a BARTALITS-kiadványokban már megismert, de ott fekete alapon fehér rajzolatú sorozatra (2–13. ábra). Nem állanak messze a késői BAGÓ-féle csíziókban megismertektől sem.¹¹⁶ A kettős, négyzet alakú keret közepén

114. Alapul a legidősebbnek ismert, bővített kiadás példánya szolgált: OSZK Phys. 587hp.

115. Ugyanez az 1906. előtti kiadásokban az 50–52. lapon található.

116. 2. jegyzet 51–62. ábra.

102—108. ábrák. A bolygók sorozata BÁLINTNÁL

ugyancsak kettős kör alakú, 21 mm átmérőjű keretbe foglalva láthatók a csillagképek azok csillagászati szimbólumával együtt. A négy, háromszög alakú sarokrészben egy-egy kis levéldísz foglal helyet (90—101. ábra).

Az előző sorozatokhoz hasonlóan igénytelen kivételük a hét bolygót ábrázoló metszetek „A hét planéta természetéről” c. fejezetben (75—81. l.). Bár magasságuk 69 és 80, míg szélességük 38 és 48 mm között változik, egyértelműen egyetlen sorozat tagjai. Mindegyiknél a jobb alsó sarokban látható a csillagászati szimbólum. Feltehetően ezeket a képeket (102—108. ábra) is ugyanaz a kéz rajzolta, mint az előző két sorozatot (78—89. és 90—101.

109. ábra. Az éjjeli holdfény hosszát mutató tábla BÁLINTnál

ábra). Áll ez a feltevés a BÁLINT-féle csízió-átdolgozás utolsó illusztrációjára is, amely a „Meddig lesz fön­n a hold?” című rész magyarázatára szolgál (82. l.). A csízió összes kiadásában, valamint az eddigi valamennyi átdolgozásban ez az éjjeli holdfény hosszát mutató és kerek tábla közepén középkorosan zord, falakkal és kapuval megerősített városkép látható felette csillagokkal. Az itteni 66 mm átmérőjű metszet közepén azonban ezzel szemben idilli hangulatú falu képe látható kéttornyú templommal és az ahhoz vezető faszor mögött meghúzódó kis házzal. Az égen csak felhőfoszlányok láthatók csillag nélkül (109. ábra).

ZÁRÓSZÓ

A BÁLINT-féle kiadvánnyal lezárult a hagyományos csízió­nak átdolgozás formájában történt közreadása. Ettől kezdve már, rendkívül kivonatos formában, apró részletek maradtak csak fenn belőle, és azok sem önállóan, hanem csupán más tartalmú művek részleteként. Az ebben az irányban

történő fejlődésre már maga a BÁLINT-féle nyomtatvány szerkezete és jellege is utal, hiszen álmoskönyvnek nevezi magát. Az ilyen, kizárólag csak kisebb részteket fel-felcsillantó változatok a lassan a feledés homályába merülő csízio utóéletét alkotják, amelynek megtárgyalására ez az írás már nem vállalkozott. Ugyancsak tudatosan kirekesztésre kerültek a magyar csíziohoz sok tekintetben igen közel álló, más nyelvű kiadványok még akkor is, ha azok Magyarországon jelentek meg.¹¹⁷

A mostani tanulmány, amely a magyar csízio átdolgozásairól szól, éppen úgy, mint az előző, amely a hagyományos csízio kiadástörténetének felrajzolására törekedett,¹¹⁸ e célkitűzésen túl egyetlen műben, mint tükörben, be kívánta mutatni az utóbbi századok, ill. évtizedek hazai könyvnyomtatásának és -kiadásának néhány jellegzetes vonását is. Ez természetesen nem volt, de nem is lehetett teljességre törekvő, hiszen a csízio mentén haladva csakis egyetlen metszetben lehetett e képet felvázolni.

Bizonytalanná teszi a helyzetet még az is, hogy e mű kiadásainak jelentős része szinte az utolsó példányig megsemmisült, ill. a még meglevők többségét is inkább magánszemélyek, semmint az áttekintett hazai közgyűjtemények (könyvtárak, múzeumok) őrzik. Jogos tehát a feltételezés, hogy — akárcsak a sokat emlegetett jéghegy-hasonlat esetében — e kiadványok többsége a jelenlegi vizsgálódás látóhatára alatt maradt. Miután a fentiekben ismertetettek esetében majdnem minden példány más és más kiadásból származik, nem zárható ki, hogy további egy-kettőnek előkerülte is jelentősen módosíthatja majd az eddigi ismereteket, ill. a fentiekben előadottakat.

BEARBEITUNGEN DES UNGARISCHEN „CISIO-JANUS“

G. BORSA

Die Aufsätze der beiden letzten Jahrbücher der Széchényi-Nationalbibliothek befassten sich mit der Entfaltung des ungarischen Cisio-Janus und der Geschichte seiner Veröffentlichungen. Der etwa Mitte des 17. Jahrhunderts entstandene Text wurde bis zum Anfang des 20. Jahrhunderts in immer neuen, kaum abgänderten Ausgaben gedruckt. Die Folge davon war, dass der Cisio-Janus bis zum Ende des 19. Jahrhunderts infolge der raschen Entwicklung von Naturwissenschaft und Allgemeinbildung immer mehr überholt wurde. Eine Bearbeitung des Cisio-Janus wurde, wenn er noch abgesetzt werden sollte, unumgänglich.

Nach der Niederlage des Freiheitskrieges 1848—49 erfolgte der Ausgleich mit Österreich 1867. Es kam die Österreich-Ungarische Monarchie zustande. Von diesem Zeitpunkt an nahm die ökonomische, politische und kulturelle Entwicklung Ungarns einen sprunghaften Aufschwung. Im Mittelpunkt dieser ganzen Entwicklung stand die 1872 aus drei Städten vereinigte Hauptstadt Budapest. Hier konzentrierte sich alles Buchwesen und das Drucken, die beide, befreit von den feudalen Gebundenheiten der vorangegangenen Jahrhunderte, infolge der liberal-kapitalistischen Wirtschafts-

117. Ilyen pl. az északi szomszédaink számára készült „Planetár”, amely számos kiadásban látott napvilágot: Szokolcán 1876-ban (OSZK Ponyva 53/88), 1894-ben (uo. Ponyva 53/89 és 67/113) stb.

118. 2. jegyzet.

politik sich kräftig zu entwickeln begannen. Bald bildeten sich kennzeichnende Verlagsprofile. So spezialisierten sich einige zur Herausgabe von Volksbüchern. Diese erkannten bald, dass der Cisio-Janus mit seinem bis fast zur Unverständlichkeit veralteten Text immer unverkaufbarer wurde. Nach dieser Vorgeschichte kam es endlich zur Überarbeitung.

Die erste Überarbeitung liess Imre Bartalits 1874 erscheinen. Sowohl der Text als auch die Illustrationen stammten dabei noch immer grösstenteils aus der herkömmlichen Fassung. Es wurden lediglich Textteile, die auch für weniger gebildete Menschen überholt und unverständlich geworden waren, ausgelassen, bzw. stilistisch und inhaltlich überarbeitet. Ausgelassene Textteile wurden überwiegend durch der Zeit gemässe naturwissenschaftliche Teile in volkstümlicher Form ersetzt. Von 1904 blieb die dritte Auflage des Cisio-Janus von Bartalits erhalten, die auch noch weitere Überarbeitungen enthielt.

Der Verleger Ignác Müller stützte sich teilweise auf den herkömmlicher Cisio-Janus Text, aber auch auf die Bearbeitung von Bartalits von 1874, als er am Ende des 19. Jahrhunderts in einer sehr verkürzten Fassung den überarbeiteten Cisio-Janus in neuer Form selbst herausgab. Als nächster Herausgeber folgte Lajos Bálint, der die ihm noch brauchbar erscheinenden Teile des Cisio-Janus mit einem Traumbuch verbandt, wobei er die Cisio-Janus-Teile natürlich auch noch entsprechend überarbeitete. Diese Fassung erlebte zwischen 1899 und 1913 zahlreiche Ausgaben.

Wie die vorangegangenen Aufsätze versucht auch dieser Aufsatz im Rahmen der Cisio-Janus-Darstellung das zeitgenössische Budapester Verlags- und Druckereiwesen zu zeigen. Die in den vier Jahrzehnten vor dem ersten Weltkrieg herausgegebenen Bearbeitungen des Cisio-Janus bieten eine gute Gelegenheit die verschiedenen „Kunstgriffe“, vom Wiederverwenden der alten Drucksätze bis zum Gebrauch ganzer Bögen von alten Auflagen, kennenzulernen. Der Aufsatz geht auch auf den ständig zunehmenden Reklameteil der Ausgaben ein.

